

Tanja Ignjatović

**POSLEDICE KOJE IMA NASILJE
PREMA ŽENAMA
U PARTNERSKOM ODNOSU
NA DECU
I ODGOVOR JAVNIH SLUŽBI
NA OVAJ PROBLEM**

Autonomni ženski centar, Beograd

**POSLEDICE KOJE IMA NASILJE
PREMA ŽENAMA
U PARTNERSKOM ODNOSU
NA DECU
I ODGOVOR JAVNIH SLUŽBI
NA OVAJ PROBLEM**

Beograd, 2015.

mr Tanja Ignjatović
Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu
i odgovor javnih službi na ovaj problem
- drugo izdanje -

Izdavač:
Autonomni ženski centar, Beograd

Za izdavača:
Slobodanka Macanović

Dizajn, priprema za štampu:
Mišo Gligorić

Štampa:
Štamparija Radunić

Lektura i korektura:
Aleksandar Gordić

Prevod dela teksta:
Nataša Grba Singh

Tiraž: 500
Beograd, 2015.

ISBN 978-86-87505-10-0

Istraživanje „Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem“ podržano je kroz regionalni projekat „Zaštita dece od nasilja u Jugoslovenskoj Evropi“ koji je realizovao UNICEF, a finansirala Eropska unija. Drugi tiraž ove publikacije je štampan u okviru projekta „Kreni od sebe-prevencija rodno zasnovanog nasilja“, koji sprovodi Autonomni ženski centar uz podršku kancelarije UNICEF-a u Srbiji. Projekat je deo programa „Integrisani odgovor na nasilje nad ženama“, koji zajednički sprovode UNICEF, UNDP i UN Women, a realizuje se u tesnoj saradnji sa programom Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja „Škola bez nasilja“. Sadržaj i stavovi izneti u ovoj publikaciji jesu stavovi autorki i ne održavaju nužno stavove UN agencija i Evropske unije.

Integrisani odgovor na
nasilje nad ženama
u Srbiji

United Nations Entity for Gender Equality
and the Empowerment of Women

SADRŽAJ

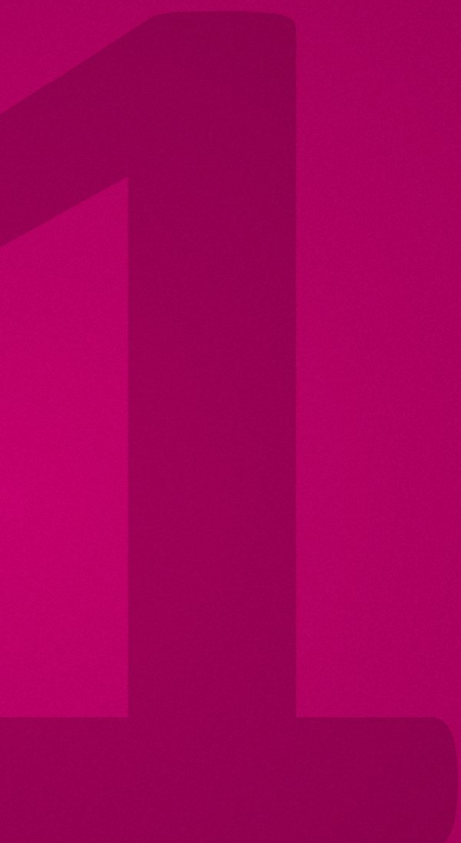
REZIME.....	7
Obrazloženje istraživanja.....	10
Metodologija.....	10
Karakteristike uzorka.....	11
Rezultati istraživanja.....	12
Karakteristike nasilja prema ženama.....	12
Pozicija dece u nasilju koje trpi njihova majka.....	12
Posledice koje trpe deca usled izloženosti nasilju prema njihovim majkama.....	13
Obraćanje žena ustanovama i organizacijama i traženje podrške i pomoći.....	16
Mere koje su po službenoj dužnosti preduzeli centri za socijalni rad u zaštiti žena i dece od nasilja u porodici u 2011. godini.....	17
Zaključci.....	19
Preporuke.....	21
 CONSEQUENCES OF INTIMATE PARTNER VIOLENCE AGAINST WOMEN ON CHILDREN AND THE RESPONSE OF PUBLIC SERVICES – SUMMARY.....	 26
Study Explanation.....	26
Research Methodology.....	26
Sample Characteristics.....	27
Study results	28
Characteristics of Violence against Women	28
Position of Children in Violence Suffered by Their Mother.....	29
Effects on Children Related to Exposure to Violence against Their Mothers.....	29
Addressing Institutions and Organisations and Seeking Support and Help.....	32
Measures for the Protection of Women and Children against Domestic Violence Taken by CSW in 2011.....	34
Conclusions.....	36
Recommendations.....	38

UVOD.....	41
O povezanosti nasilja prema ženama i nasilja prema deci.....	43
Istraživački nacrt i metodologija.....	48
PRVI DEO IZVEŠTAJA.....	53
Pregled podataka o karakteristikama nasilja kojem su izložene žene od strane svojih partnera, posledicama tog nasilja na njihovu decu, merama i uslugama koje su tražene i dobijene od ustanova i organizacija u zajednici.....	55
Karakteristike uzorka.....	55
REZULTATI ISTRAŽIVANJA.....	61
Karakteristike nasilja prema ženama.....	63
Trajanje nasilja.....	70
Pozicija dece u nasilju koje trpi njihova majka.....	71
Posledice koje imaju deca usled izloženosti nasilju prema njihovim majkama.....	75
Značajnost razlika između učestalosti posledica po decu i karakteristika nasilja kojem su bile izložene njihove majke.....	90
Značajnost razlika između učestalosti različitih posledica nasilja u odnosu na uzrast i pol deteta.....	98
Značajnost razlika između posledica za decu koje su opažene u ranijem periodu i aktuelno.....	101
Obraćanje žena ustanovama i organizacijama i traženje podrške i pomoći.....	102
DRUGI DEO IZVEŠTAJA.....	117
Mere koje su po službenoj dužnosti preduzeli centri za socijalni rad u zaštiti žena i dece od nasilja u porodici u 2011. godini.....	119
DISKUSIJA REZULTATA.....	127
ZAKLJUČCI.....	147
PREPORUKE.....	151
PRILOZI: Značajnost razlika između učestalosti posledica za decu i karakteristika nasilja kojem su bile izložene njihove majke – Tabele 12–18.....	155
LITERATURA I DOKUMENTI.....	167

Zahvaljujemo svim ženama koje su pristale da za ovo istraživanje govore o svom i iskustvu svoje dece, što nam je omogućilo da steknemo bolji uvid u složenost problema nasilja kojem su izložene i posledica koje ono ima za njihovu decu i njih.

Takođe, zahvaljujemo i svim konsulantkinjama iz ženskih organizacija koje su pomogle u prikupljanju ovih podataka.

Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem

REZIME

1

REZIME

Podaci inostranih istraživanja govore da u 30–60% porodica u kojima je nasilan jedan ili oba roditelja postoji i zlostavljanje dece, a u porodicama gde postoji nasilje zbog kojeg žena mora da potraži pomoć policije ili da napusti dom deca su bila žrtve nasilja čak u 75–100% slučajeva. Nasilje u porodici je uvek nasilje prema deci, a u istraživanjima se, pored posledica za decu, analiziraju i specifične taktike manipulacije i nasilja prema deci u funkciji kontrole i nasilja prema partnerki.

Premda postoji veliko preklapanje, nasilje prema deci u našem kontekstu najčešće je analizirano kao odvojena pojava od nasilja prema ženama u porodici. Dosadašnja državna politika i praksa u oblasti zaštite dece pokazivala je neosetljivost za ovu vezu, tretirajući roditelje kao „par“ (rodno neutralno), iako je jasno da njihove pojedinačne uloge i odgovornosti (u našim predstavama i u realizaciji) nisu iste (rodna specifičnost roditeljstva), posebno u situaciji postojanja nasilja u partnerskoj relaciji.

Obrazloženje istraživanja

Istraživanje pod nazivom *Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem* realizovao je Autonomni ženski centar u saradnji sa 12 ženskih organizacija,¹ članica Mreže „Žene protiv nasilja“,² tokom 2012. godine, u okviru projekta *Zaštita dece od nasilja u jugoistočnoj Evropi*, koji je finansirala Evropska unija u partnerstvu sa UNICEF-om.

Svrha istraživanja je iniciranje socijalnih akcija u lokalnoj zajednici koje bi trebalo da unaprede razumevanje veze između nasilja kojem su izložene žene u partnerskom odnosu sa posledicama koje to nasilje ima po njihovu decu.

Ciljevi istraživanja su: (a) bolje razumevanje profesionalaca za probleme i potrebe koje imaju žene i deca u situacijama kada su deca izložena nasilju u porodici koje čine njihovi očevi prema njihovim majkama; (b) Prepoznavanje ključnih problema i propusta javnog sektora u sprovođenju mera zaštite od nasilja u porodici u situacijama kada su žene i deca (istovremeno) žrtve nasilja i kreiranje preporuka za unapređenje delovanja; (c) Podsticanje povezivanja između službi koje imaju javna ovlašćenja u preduzimanju mera zaštite od nasilja u porodici sa pružaocima usluga iz različitih sektora na lokalnom nivou.

Metodologija

Predstavnice ženskih organizacija iz Mreže Žene protiv nasilja prikupile su podatke na osnovu jedinstvene metodologije, koja je uključivala: (a) *popunjavanje upitnika* sa ženama koje imaju iskustvo nasilja u partnerskom

¹ Peščanik (Kruševac), Alternativni krug (Kragujevac), Fenomena (Kraljevo), SOS Ženski centar (Novi Sad), Udruženje Roma (Novi Bečej), Kulturni centar DamaD (Novi Pazar), Žene za mir (Leskovac), Odbor za ljudska prava/SOS telefon (Vranje), Femina (Smederevska Palanka), Udruženje Romkinja Osvit (Niš), SOS telefon za žene i decu (Vlasotince) i Dečiji romski centar (Beograd).

² Koalicija 27 ženskih nevladinih organizacija iz Srbije specijalizovanih za pružanje podrške ženama koje su izložene nasilju, čiji je cilj da promeni društveni kontekst radi smanjenja nasilja prema ženama, videti: <http://www.zeneprotivnasilja.net/>

odnosu, koje istovremeno imaju bar jedno maloletno dete i koje su se obratile ženskim organizacijama za podršku; (b) *prikupljanje informacija* o merama koje su centri za socijalni rad preduzeli po javnim ovlašćenjima, a u postupcima zaštite dece od nasilja u porodici; (c) *prikupljanje informacija* o uslugama u lokalnoj zajednici koje mogu koristiti žene i njihova deca u situaciji nasilja u porodičnom kontekstu. Kvantitativna obrada podataka obuhvatila je deskriptivnu analizu, računanje frekvencije i proveravanje značajnosti razlike između frekvencija (χ^2 -test).

Karakteristike uzorka

Iz 12 gradova u Srbiji prikupljeni su odgovori od 170 žena. Ovaj prigodni i ciljani uzorak sačinjen je tako da uključuje samo žene sa iskustvom nasilja koje su majke i koje imaju bar jedno maloletno dete, a koje su se obratile ženskim organizacijama za podršku i pomoć, što ga čini specifičnim na više načina. Zbog kratkog vremena za prikupljanje podataka usled internog pravila u ženskim organizacijama da korisnice usluga u najmanjoj mogućoj meri budu uključivane u istraživanja, broj pitanja koji je postavljan ženama morao je biti ograničen, što je ograničilo i prikupljanje podataka o određenim aspektima ovog složenog fenomena. Samo su majke davale procene o ponašanju i posledicama za decu od izloženosti nasilju, a podaci bi mogli biti drugačiji da su pitana deca ili odrasle osobe koje su sa njima u stalnim kontaktima. Samo su žene davale informacije o uslugama institucija u zajednici, o tome šta su tražile i šta su dobile.

Takođe, majke nisu procenjivale ponašanje i posledice za svako dete pojedinačno, već prisustvo ispitivanih pojava kod bilo kojeg deteta. Bio je mali broj ispitanica iz ruralnih krajeva i mali broj pripadnica različitih etničkih i nacionalnih grupa, što je onemogućilo međusobno poređenje rezultata po ovim varijablama. Konačno, neke žene i neka deca imaju snažnu rezilijentnost na teške i stresne životne okolnosti, ali su nam ograničenja u obimu ovog istraživanja onemogućila da prikupljamo i ovu, dragocenu vrstu podataka. Sva ograničenja u ovom prvom, pilot-istraživanju trebalo bi prevazići u budućim istraživanjima.

Žene koje su učestvovalе u ovom ispitivanju imale su ukupno 316 dece. U predškolskom uzrastu i u mlađem osnovnoškolskom uzrastu nalazi se nešto više od po trećine dece, u starijem osnovnoškolskom svako peto dete, a u

uzrastu od 15 do 18 godina bilo je skoro svako deseto dete. U odnosu na pol dece, devojčice su činile 46,3% uzorka, a dečaci 53,7%.

■ Rezultati istraživanja

Karakteristike nasilja prema ženama

Gotovo sve žene (92,9%) iz ovog uzorka imale su iskustvo *fizičkog nasilja* učinjeno od aktuelnog ili bivšeg partnera sa kojim imaju maloletnu decu. Većina žena je trpela pet odnosno šest oblika fizičkog nasilja, a po učestalosti su najrasprostranjeniji oblici bili šamaranje i gađanje predmetima, guranje i vučenje, razbijanje i bacanje predmeta po kući, udaranje i pretnje povređivanjem, svaki pojedinačno prisutan u više od polovine slučajeva. Gotovo sve žene (99,4%) istovremeno su sa drugim vrstama nasilja trpele i različite forme *psihičkog nasilja*, a najučestalije su zastupljeni vređanje, omalovažavanje i pretnje.

Većina žena (79,4%) prepoznala je izloženost različitim oblicima *ekonomskog nasilja*. Skoro polovina žena je imala iskustvo oduzimanja novca ili druge imovine, kao i iskustvo zabrane zapošljavanja, dovršetka škole ili školovanja. Čak polovina žena iz ovog uzorka bila je izložena i različitim formama *seksualnog nasilja* – najčešće su prisiljavane na seksualni odnos i na ponižavajući seksualni odnos. Najveći broj ovih žena izložen je nasilju u partnerskoj relaciji u dužem vremenskom periodu, jedna trećina između 2 i 5 godina i gotovo trećina između 5 i 10 godina, ali neke trpe nasilje duže od 10 ili 15 godina, što potvrđuje da mnoga deca odrastu u okolnostima u kojima su njihove majke i ona izloženi nasilju. Brojni su uzroci za ovu pojavu.

Pozicija dece u nasilju koje trpi njihova majka

U više od dve trećine slučajeva deca su prisustvovala nasilju koje čini njihov otac prema supruzi - njihovoj majci, u ranijem periodu i u poslednjih 12 meseci. Majke misle da su deca znala, osećala ili videla posledice nasilja koje je njihov partner činio prema njima i kada nisu (direktno) prisustvovala nasilju, u više od trećine slučajeva. Gotovo u polovini slučajeva u kojima su

majke izložene nasilju od strane partnera, nasilje je bilo prisutno i prema deci. Samo u 5,4% slučajeva nasilje prema deci desilo se samo jednom.

Reakcije dece na nasilje kojem svedoče su bile različite. Neka od njih su pokazivala strah i preplašenost očevim ponašanjem, sklanjala su se i ćutala, dok su druga pokazivala inicijativu, zvala su u pomoć ili su tražila od majke da prijavi ili napusti oca. Iako fizičko ili verbalno uključivanje dece, u nameri da se majka zaštiti od nasilja ili otac zaustavi u činjenju, predstavlja veliki rizik da dete i samo bude povređeno, ovo je bila najučestalija reakcija dece, prisutna u više od dve petine slučajeva.

Posledice koje imaju deca usled izloženosti nasilju prema njihovim majkama

Majke izveštavaju o postojanju *fizičkih povreda dece*, kao posledice nasilja kojem su one bile izložene, u svakom četvrtom slučaju, a u poslednjih godinu dana svaki peti slučaj nasilja takođe je rezultovao povredom deteta.

Druge vrste *ugroženosti dece* situacijom nasilja obuhvatale su: odlazak iz kuće majke i dece posle nasilnog događaja u skoro svakom drugom slučaju, ostajanje dece u kući bez majke gotovo u svakom četvrtom slučaju, svedočenje dolasku policije u trećini slučajeva, odlazanje u institucije i na sud ili svedočenje povredama majke zbog kojih je intervenisala hitna pomoć, u svakom petom slučaju. Neka su deca izlagana pretnjama očeva da će ubiti njihove majke ako ih one napuste, ili sprečavanju da održavaju kontakte sa majkama koje su izašle iz nasilja. Majke su zbog dece ostajale sa nasilnim partnerom, ili su mu se vraćale kada ga napuste, pod uticajem dece ili poruka koje su dobijale od institucija.

Žene su izvestile o postojanju *promena u ponašanju* svoje dece. U polovini slučajeva deca su pokazivala povučeno i mirno ponašanje, u svakom trećem slučaju dete je bilo nemirno i neposlušno ili pak razdražljivo i sklono vikanju, svako četvrto dete je ispoljavalo sklonost fizičkoj i isto toliko verbalnoj agresiji. Promene su bile izraženije u aktuelnom periodu nego ranije.

Promene u osećanjima kod dece izložene nasilju koje su njihovi očevi vršili prema majkama u dve trećine slučajeva uključile su osećanje straha, a u više

od polovine slučajeva strah od odvajanja od majke, napetost i nervozu, tugu i nerazpoloženje ili strepnju i uznemirenost. U svakoj trećoj situaciji bilo je iskazano osećanje nesigurnosti i niskog samopouzdanja, ljutnje i besa, kao i osećanja srama i stida.

U odnosu na *učenje, školski uspeh i ponašanje u školi*, u svakom trećem slučaju registrovani su slabiji školski uspeh, slaba koncentracija, rasejanost i nepažnja, te, sledstveno tome, u svakom četvrtom slučaju zaboravljanje školskih obaveza. Deca su pokazivala i ponašanje odbijanja da se ide u školu/vrtić ili loše ponašanje u školi/vrtiću, kao i bežanje sa časova. Ipak, u svakom desetom slučaju deca su, bez obzira na porodične okolnosti, uspevala da postignu i održe dobar školski uspeh.

Podaci potvrđuju da se sa vremenom menjao i *odnos dece sa ocem*. Najučestalije su registrovani strah deteta od oca, kao i izbegavanje kontakta ili bespogovorno slušanje oca. Detetova poslušnost opada sa vremenom, što je u vezi sa uzrastom i jačanjem nezavisnosti, a rezultuje i češćim pružanjem otpora očevom ponašanju. U nekim slučajevima raste insistiranje deteta na kontaktu sa ocem, povezano sa različitim faktorima, od autentičnih emocija deteta prema ocu do očeve manipulacije kroz uskraćivanje i podmićivanje. Neki očevi, odnosno njihovo ponašanje, postaju uzor za decu. Otac kod kojeg su deca ostala gotovo uvek osujećuje kontakt dece sa majkom.

Majke izveštavaju i o prisustvu promena u *druženju dece sa vršnjacima i u slobodnim aktivnostima*. Deca u nešto više od polovine slučajeva ne pokazuju promene u ovoj oblasti, komunikativna su, druželjubiva, imaju dobre drugove/drugarice i bave se različitim slobodnim aktivnostima. Ipak, uočene su promene, kao što je sklonost prema povlačenju i redukovanju socijalnih relacija sa vršnjacima/vršnjakinjama. U svakom sedmom slučaju kod ove dece se pojavljuje nasilje prema vršnjacima, a u svakom dvanaestom ona su žrtve nasilja od strane svojih vršnjaka/-inja. U svakom desetom slučaju (na uzrastu od 15 do 18 godine) u ranom partnerskom odnosu ove dece prisutno je nasilje.

U dve trećine slučajeva majke su registrovale promene u *zdravstvenom stanju* svoje dece, koje su povezale sa izloženošću deteta nasilju u porodičnom kontekstu. Najučestalije, u svakom četvrtom slučaju, pojavljuju

se smetnje kod spavanja i gubitak apetita, a u svakom petom noćno mokrenje.

Gotovo sve vrste identifikovanih promena *učestalije su zastupljene u aktuelnom vremenu* (poslednjih 12 meseci) nego ranije, što verovatno ima uticaja na odluku majke da zatraži pomoć i podršku službi u zajednici.

Podaci potvrđuju da je *fizičko nasilje kojem su izložene žene* činilac češće pojave direktnog nasilja oca prema deci, ali i dečjeg traženja spoljne pomoći, većeg straha od oca, većeg prisustva mržnje prema njemu i slabije koncentracije u školskom kontekstu. Izraženije prisustvo različitih oblika *psihičkog nasilja prema ženi* predstavlja činilac statistički značajne razlike u učestalosti fizičkog i verbalnog uključivanja dece u situaciju nasilja (suprotstavljanje ocu), ali i bežanja iz nje, kao i za učestalije fizičko povređivanje dece od strane oca i učestalije prisustvo zdravstvenih posledica koje deca trpe usled izloženosti ovoj vrsti nasilja prema njihovim majkama.

Dužina trajanja nasilja predstavlja činilac koji ima uticaja na statistički značajnu razliku između učestalosti gotovo svih identifikovanih posledica nasilja, što potvrđuje dobro poznatu pretpostavku da dugotrajna izloženost dece nasilju ostavlja veći broj nepovoljnih posledica na njihov razvoj.

Varijabla *uzrast deteta* jeste činilac veće zastupljenosti određenih posledica za decu od izloženosti nasilju prema njihovim majkama (u porodicama sa jednim detetom), i to: učestalijeg direktnog nasilja prema deci i učestalijeg fizičkog i verbalnog reagovanja starije dece na nasilje oca. Uočava se i učestalije javljanje povučenog i mirnog ponašanja, osećanja straha, napetosti i nervoze, tuge i neraspoloženja (kod mlađe dece) i osećanja ljutnje i besa (kod starije dece). Bespogovorna poslušnost ocu opada sa uzrastom, a statistički je značajna razlika i u učestalosti promena u druženju sa vršnjacima, češća kod dece uzrasta iznad 15 godina. *Dečaci i devojčice* (u porodicama sa jednim detetom), po iskazima njihovih majki, pokazivali su različite vrste internalizujućih i eksternalizujućih reakcija na izloženost nasilju, koje nisu tipične za određeni pol, što je potvrdio i test statističke značajnosti razlika u frekvencijama posledica u odnosu na varijablu pola.

Obraćanje žena ustanovama i organizacijama i traženje podrške i pomoći

Najčešće, jedna trećina žena obraćala se centru za socijalni rad (CSR) u očekivanju da dobije mere zaštite od nasilja. Od onih koje su se obratile CSR-u svaka četvrta žena tražila je da organ starateljstva predloži održavanje ličnog kontakta dece i oca u kontrolisanim uslovima, kao i pomoć u uspostavljanju kontakta sa drugim nadležnim službama. Svaka peta žena je očekivala da CSR uspostavi nadzor nad roditeljskim pravima oca, kao način da se spreči ili umani izloženost dece nasilju prema njoj ili direktnom nasilju oca prema deci.

Žene su imale malo informacija o nadležnostima CSR-a i mogućnostima ovog organa u pružanju zaštite od nasilja u porodici. Neke su izvestile da su ostvarile tražena prava i dobile željenu uslugu, međutim, mnoge žene su navele da nisu dobile ništa, odnosno da je CSR slučaj evidentirao, ali nije pružio konkretnu pomoć, ili se na nju dugo čekalo. Mnoge govore o tome da im je u CSR-u savetovano da se „pomire sa mužem“ ili „da mu se vrate“, sve radi „dobrobiti dece“. Neke žene izveštavaju da su u CSR-u bile osuđivane i da je ignorisan problem nasilja, čak i kada je postojala dokumentacija drugih službi.

Podrška i usluge od predškolskih i školskih ustanova u ranijem periodu je ređe tražena, a njihova učestalost nije visoka ni u aktuelnom. O mogućnosti da se za dete koje ima probleme izradi individualni plan podrške majke nemaju informaciju, a ustanove nisu samoinicijativno preduzimale ove mere. Žene navode da su ostvarile saradnju i razumevanje, da su dobile savete i konkretnu pomoć različitog tipa, ali i brojne savete koji nisu primenljivi, a u nekim slučajevima i postupanje ustanove direktno suprotno majčinim zahtevima i molbama.

Zdravstvene ustanove su opažene kao relevantne za savetodavni rad sa decom u svakom četvrtom slučaju, a manje za savetodavni rad o roditeljstvu i za podršku ženama, iako one na nivou primarne zdravstvene zaštite imaju ove resurse i odgovornosti. Žene potvrđuju da su dobile traženu pomoć, podršku, ohrabrenje, savet, lečenje ili psihološki tretman za dete. Međutim, neke od njih su upućivane na bolnice i zavode u kojima nije bilo mesta, pojedine su dobile samo lekove, ali ne i drugu vrstu podrške

i informacija, a nekada su zdravstveni radnici insistirali na rešenjima koje žena u tom trenutku nije mogla da prihvati (npr. razvod).

Žene su se za pomoć i podršku obraćale i *drugim službama u zajednici*. Sve su pomoć potražile u ženskoj organizaciji, a u svakom trećem slučaju u poslednjih 12 meseci i u drugoj organizaciji u zajednici (dnevni boravak za decu iz porodica u riziku, „sigurna kuća“, Crveni krst). One navode da su u organizacijama kojima su se obratile dobile „sve traženo“.

Majke su imale saznanje da se njihovo *dete obraćalo nekoj od službi*, pre njih ili umesto njih, samo u 7 slučajeva (4,1%). Uz mogućnost da majke nemaju dovoljno informacija o inicijativama svoje dece, iznenađuje mali broj obraćanja dece školskim ustanovama, imajući u vidu njihov značaj i vreme koje deca provedu u školi, ali i dostupne stručne resurse.

Mere koje su po službenoj dužnosti preduzeli centri za socijalni rad u zaštiti žena i dece od nasilja u porodici u 2011. godini

Organ starateljstva u oblasti zaštite od nasilja, na osnovu Porodičnog zakon, ima brojna ovlašćenja, od pokretanja sudskog postupka, pomoći sudu u pribavljanju potrebnih dokaza, dostavljanja nalaza i mišljenja o svrsishodnosti tražene mere, do preduzimanja mere starateljske zaštite, urgentnog zbrinjavanja i preduzimanja drugih mera porodičnopravne i socijalne zaštite i podnošenja krivične i prekršajne prijave (RZSZ, 2012: 55–56).

U *Izveštaju o radu centara za socijalni rad u Srbiji u 2011. godini* konstatuje se uvećan broj evidentiranih žrtava nasilja u porodičnom kontekstu: 8.481 žrtva nasilja u 3.772 porodice, od čega su 3.392 žrtve deca (RZSZ, 2012: 56), i to 2.324 deteta kao svedoci nasilju u porodičnom kontekstu (RZSZ, 2012: 60). Brojevi upućuju na zaključak o velikom preklapanju nasilja kojem su izložene žene sa nasiljem prema maloletnoj deci, te je jasno da postoji preka potreba za sveobuhvatnom procenom, kao i za sveobuhvatnim i specifičnim planom mera i usluga organa starateljstva u ovim složenim situacijama. U istom *Izveštaju* navodi da su svi CSR-i u Srbiji tokom 2011. godine *po službenoj dužnosti* pokrenuli postupak za izricanje mere zaštite od nasilja u porodici samo u 294 slučajeva, a da su registrovali da je izrečeno 787 mera zaštite od nasilja u porodici (RZSZ, 2012: 58–59), mada se na osnovu ovog broja ne može izvesti zaključak o broju postupaka i broju lica koja su ovim merama zaštićena.

Autonomni ženski centar i Mreža Žene protiv nasilja zatražili su podatke o merama CSR-a u 12 opština/gradova (26 CSR-a) u kojima deluju ženske organizacije koje su učestvovalе u prikupljanju podataka za ovo istraživanje. Pokazalo se da *evidencije* koje se trenutno vode u CSR-ima u Srbiji ne omogućavaju da se ukrste podaci različite prirode, što svakako predstavlja veliki problem za sagledanje karakteristika fenomena i praćenje reakcija sistema. Bez obzira na nepreciznost ovih podataka, bilo je moguće izvesti dva zaključka: (a) postoji *velika neujednačenost* u broju registrovanih slučajeva nasilja u porodici koja ne odgovara odnosnim veličinama opština; (b) postoje *velike razlike* u CSR-ima u odnosu između ukupnog broja registrovanih slučajeva nasilja u porodici i slučajeva u kojima je žrtva žena koja ima maloletno dete.

Takođe, bez obzira na valjanost i pouzdanost prikupljenih podataka o broju slučajeva nasilja u porodici i broju pokrenutih postupaka za zaštitu, može se zaključiti da je ovih 26 CSR-a, kao i svi ostali CSR-i u Srbiji, tokom 2011. godine, *malo koristilo svoja javna ovlašćenja* i pokretalo postupke po službenoj dužnosti.

Zabrinjava tendencija da se postupci nadzora nad vršenjem roditeljskih prava, kao i postupci delimičnog i potpunog lišenja roditeljskih prava, pokreću *prema majkama ili prema oba roditelja*, mada su majke identifikovane kao žrtve nasilja u porodičnom kontekstu. Ove mere predstavljaju *dvostruku viktimizaciju* žene žrtve nasilja, što sigurno povećava njen strah od reakcije CSR-a, kao i izbegavanje da se u ovoj službi otvoreno govori o nasilju i zatraži pomoć, o čemu izveštavaju i žene iz našeg uzorka.

O pojavi pogrešnog razumevanja problema nasilja prema ženama i nasilja kojem su deca direktno ili indirektno izložena u tim okolnostima, svedoči i podatak u kojem se navodi da je u izveštajnom periodu (2011. godina) privremenim zaključkom o obezbeđivanju smeštaja, radi zaštite bezbednosti, iz porodice izmešteno 137 dece čiji *roditelj nije u mogućnosti da zaštiti dete od zlostavljanja drugog roditelja* (RZSZ, 2012: 60). Iako ova intervencija u konkretnom slučaju bezbednosnog rizika za zdravlje i život deteta može biti opravdana, ona takođe može značiti i ozbiljno kršenje prava deteta i nenasilnog roditelja, zbog nečinjenja ili neadekvatne zaštite od nasilja u porodici od strane države. Ovi su podaci uznemiravajući i zbog mogućnosti da se usled nepostupanja CSR-a po službenoj dužnosti u zaštiti (svih) članova

porodice od nasilja, a da bi se izbegao visok bezbednosni rizik za dete, *uspostavi štetna praksa odvajanja dece od nenasilnih roditelja*, koja bi predstavljala sekundarnu viktimizaciju i deteta i roditelja.

Ovih 26 CSR-a prijavilo je da su tokom 2011. godine organizovali (samo) 129 *konferencija slučajeva* za planiranje mera zaštite od nasilja u porodici u slučajevima kada je kao žrtva identifikovana žena koja ima maloletnu decu. To jasno potvrđuje nedostatak sinhronizovanog i koordiniranog odgovora službi u zajednici u postupku planiranja i sprovođenja zaštite od nasilja u porodici, čak i kada su deca evidentirana kao direktne i indirektno žrtve nasilja. Na 89 od 129 konferencija slučajeva bile su pozvane obrazovno-vaspitne ustanove, a tek u 14 slučajeva lokalne nevladine organizacije (ne samo ženske), što ukazuje da se *resursi zajednice nedovoljno koriste i kada postoje*.

■ Zaključci

1. Istraživanje je potvrdilo dobro poznatu činjenicu da je nasilje u partnerskom odnosu i u porodici uvek nasilje i prema deci. Podaci ukazuju da mnoga deca u dugom vremenskom periodu odrastaju u okolnostima u kojima su njihove majke i ona izložena nasilju.

2. Deca pokazuju različite reakcije na nasilje kojem svedoče, a neke od njih predstavljaju visok rizik da i samo dete bude povređeno. Situacije nasilja su na različite načine ugrožavale decu, uključujući i pretnje očeva da će ubiti njihove majke ako ih one napuste ili sprečavanje održavanja kontakta sa majkama koje su izašle iz nasilne veze. Majke su izvestile o postojanju brojnih promena u ponašanju, osećanjima, školskom učinku i ponašanju, odnosu deteta sa ocem i socijalnim relacijama sa vršnjacima, slobodnim aktivnostima i zdravstvenom stanju dece.

3. Sve identifikovane posledice su aktuelno izraženije, što je motivisalo majčino obraćanje službama i traženje pomoći i podrške. Veći broj različitih formi fizičkog i psihičkog nasilja kojem su majke izložene, kao i dužina trajanja nasilja, predstavljaju činioce koji statistički značajno utiču na razlike u učestalosti gotovo svih identifikovanih posledica nasilja. Reakcije i posledice nasilja s obzirom na decu zavise od uzrasta deteta, ali se u ovom istraživanju nisu pokazale distinktivnim u odnosu na pol deteta.

3. Sve identifikovane posledice su aktuelno izraženije, što je motivisalo majčino obraćanje službama i traženje pomoći i podrške. Veći broj različitih formi fizičkog i psihičkog nasilja kojem su majke izložene, kao i dužina trajanja nasilja, predstavljaju činioce koji statistički značajno utiču na razlike u učestalosti gotovo svih identifikovanih posledica nasilja. Reakcije i posledice nasilja s obzirom na decu zavise od uzrasta deteta, ali se u ovom istraživanju nisu pokazale distinktivnim u odnosu na pol deteta.

4. Pojedina deca pokažu visoku otpornost (rezilijentnost) uprkos rizicima koje nosi izloženost nasilju u porodičnom kontekstu. Najčešće pominjani faktori koji doprinose zaštiti dece uključuju individualne karakteristike deteta, pozitivne relacije sa nenasilnim roditeljem, dobre odnose sa drugim odraslim osobama, u porodici ili izvan nje. I resursi u zajednici mogu da podstiču otpornost dece i da im pruže podršku koju nisu dobila u porodici.

5. Žene imaju malo informacija o nadležnostima javnih službi i njihovim mogućnostima pružanja zaštite od nasilja u porodici. Iako su neke izvestile da su ostvarile tražena prava i dobile željenu uslugu, neke su ostale nezadovoljne, jer ponuđene mere nisu bile delotvorne, odnosno nisu dovele do zaustavljanja nasilja.

6. Posebno su neodgovarajuće intervencije u centru za socijalni rad kojima se žene savetuju da se „pomire sa mužem radi dobrobiti dece“, jer u potpunosti ignorišu bezbednosne rizike od nasilja, kao i moguće dugoročne štetne posledice. Neprikladne su i reakcije osuđivanja žene, ignorisanja nasilja i usmeravanja pažnje na druge probleme i „deficite“ žene kao majke. To uslovljava strah kod žena da ne ostanu bez starateljstva nad decom i smanjuje spremnost da se potraži pomoć javnih službi.

7. Upadljiva je velika neujednačenost u broju registrovanih slučajeva nasilja u porodici u 26 centara za socijalni rad (uzorak u ovom istraživanju), koja ne odgovara veličinama opština. Postoje osetne razlike između ukupnog broja registrovanih slučajeva nasilja u porodici i slučajeva u kojima je žrtva žena majka maloletnog deteta. Pokazalo se da evidencije koje se trenutno vode u centrima za socijalni rad u Srbiji ne omogućavaju da se ukrste podaci različite prirode u procesu sekundarne analize, što ograničava mogućnost učenja iz iskustva.

8. Iako broj evidentiranih žrtava nasilja u porodici, uključujući i decu, stalno raste, centri za socijalni rad u Srbiji, kao i u ovom uzorku, retko koriste svoja javna ovlašćenja u pokretanju postupaka po službenoj dužnosti. Malo su korišćeni resursi zajednice u planiranju i pružanju usluga za žene i decu žrtve nasilja.

9. Istovremeno, zabrinjavajuća je praksa pokretanja postupaka nadzora nad vršenjem roditeljskih prava, delimičnog i potpunog lišenja roditeljskih prava, elimičnog i potpunog lišenja roditeljskih prava, prema majkama (ili prema oba roditelja), mada su majke identifikovane kao žrtve nasilja u porodičnom kontekstu. Takođe je zabrinjavajuća praksa izdvajanja dece iz porodice (bez nenasilnog roditelja) u situacijama kada „roditelj nije u mogućnosti da zaštiti dete od zlostavljanja drugog roditelja“.

■ Preporuke

1. Nužno je promeniti pogrešno razumevanje problema nasilja prema ženama i nasilja kojem su deca direktno ili indirektno izložena u tim okolnostima, kao i razumevanje „roditeljske simetrije“ u kontekstu „rodne asimetrije“ u nasilju u partnerskoj relaciji.

2. Postoji nužna potreba da se unapredi sveobuhvatna procena bezbednosnih rizika za ženu koja je izložena nasilju u partnerskom odnosu, uključujući rizike da se nasilje prenese na decu, ili odvija preko dece, što uvećava rizik da deca postanu direktne žrtve nasilja i stvara brojne štetne posledice za njihov razvoj.

3. Javne službe moraju preuzeti odgovornost za sveobuhvatnu, ali specifičnu (u odnosu na svakoga člana porodice), delotvornu i efikasnu zaštitu od nasilja u porodičnom kontekstu. To podrazumeva da se naglasak javnih službi mora staviti na delotvorne mehanizme kontrole koji sprečavaju učinioca nasilja, a u porodičnom kontekstu to je u pretežnoj većini slučajeva muškarac – partner i otac – da ponavlja nasilje.

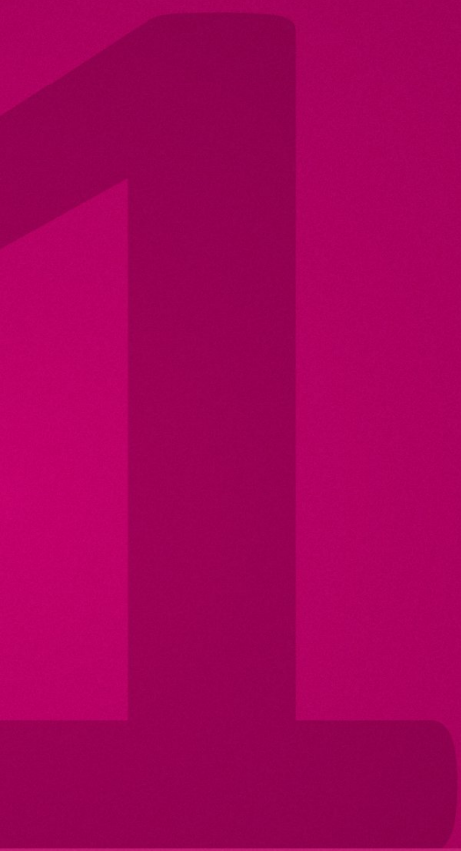
4. Intervencije javnih službi trebalo bi da uzmu u obzir da je majčinstvo faktor u reagovanju žene na nasilje. Manjak pomoći majkama ima ozbiljne implikacije za nastojanja žena sa decom da napuste svoje nasilne partnere.

Perspektiva koja uključuje odsustvo okrivljavanja žene, pružanje praktične podrške i stavljanje fokusa na odgovornost nasilnog muškarca pokazuje kako je najbolji način da se zaštiti dete delovanje kroz zaštitu i podršku njegovoj majci.

5. Ustanove i organizacije, kao i zajednica u celini, trebalo bi da stvore više prilika za oporavak i za sticanje pozitivnih iskustava, važnih za razvoj detetove strategije prevladavanja i otpornosti. One bi, takođe, svojim delovanjem morale da smanje negativni uticaj drugih problema (siromaštvo, izolacija, predrasude i diskriminacija) sa kojima se porodica ili dete susreću i koji uzrokuju kumulirane štetne efekte.

6. Da bi se postigao stvarni učinak u sprečavanju i zaštiti od nasilja u porodičnom kontekstu, nužan je koordinirani odgovor svih relevantnih aktera u zajednici. To centre za socijalni rad stavlja u ulogu inicijatora koordinacije i zahteva da u ovaj proces uključe sve raspoložive resurse u zajednici, uključujući i ženske nevladine organizacije specijalizovane za pružanje podrške ženama koje su izložene nasilju, i kada je reč o zaštiti dece.

7. Sva ograničenja u ovom prvom, pilot-istraživanju trebalo bi prevazići u budućim ispitivanjima, kako bi se na sveobuhvatan način sagledala ova složena problematika, ali i ustanovili svi nedostaci postojećeg sistema zaštite i podrške svim žrtvama nasilja u Srbiji.

SUMMARY

1 SUMMARY

Foreign research data show that in 30–60% of families with one or both violent parents, children are abused as well, and in families where there is violence for which women have to seek help from the police or to leave home, the children are victims of violence even in 75–100% of cases. Domestic violence is always violence against children, and in addition to effects on children, various research analyse specific tactics of manipulation and violence against children as a function of control and violence against sexual partners.

Despite considerable overlaps, violence against children in our context is most often examined as a separate phenomenon from that of domestic violence against women. The government policy and practice in the field of protection of children has shown insensitivity to this correlation, treating parents as a “couple” (gender-neutral), although it is clear that their roles and responsibilities (in both our perception and implementation) are not the same (gender-specific parenting), especially in the situation of intimate partner violence.

The Study Explanation

The study titled *Consequences of Intimate Partner Violence against Women on Children and the Response of Public Services* was realised by the Autonomous Women's Centre in collaboration with 12 women's organisations,³ members of the Women Against Violence Network⁴ in 2012, within the project *Protection of Children from Violence in South East Europe*, funded by the European Union in partnership with the UNICEF.

The *purpose* of the study is to initiate social action in the local community, which should improve understanding of the links between violence to which women are exposed in partner relationship and the consequences that this violence has on their children.

The study *objectives* are: (a) better understanding of professionals on the problems and needs of women and children in situations where children are exposed to domestic violence by their fathers against their mothers; (b) identification of key problems and failures of the public sector in the implementation of protection measures against domestic violence where women and children are (both) victims and creation of recommendations for the improvement of activities within the measures; (c) promotion of links between services authorised for taking protection measures against domestic violence and service providers from different sectors at the local level.

Research Methodology

Representatives of women's organisations from the Women Against Violence Network collected data based on a unique methodology that included: (a) *completing the questionnaire* with women who had experienced

³ Sandglass (Kruševac), Alternative Circle (Kragujevac), Fenomena (Kraljevo), SOS Women's Centre (Novi Sad), the Association of Roma (Novi Bečej), Cultural centre DamaD (Novi Pazar), Women for Peace (Leskovac), Committee for Human Rights/SOS helpline (Vranje), Femina (Smederevska Palanka), the association of Roma women Osvit (Niš), SOS helpline for Women and Children (Vlasotince) and Roma Children's Centre (Belgrade).

⁴ Coalition of 27 women's nongovernmental organisations from Serbia specialised in providing support to women exposed to violence, which attempts to change the social context in order to reduce violence against women, see: <http://www.zeneprivnasilja.net/>

violence in an intimate relationship, with at least one minor child and who had addressed women's organisations for support; (b) *collecting information* on the measures taken by the centres for social work under public authorisation, in the procedures of protection of children from domestic violence; (c) *collecting information* about services in the community that can be used by women and their children in a situation of domestic violence. The quantitative data processing included descriptive analysis, frequency counting and checking the significant difference between the frequencies (χ^2 test).

Sample Characteristics

Answers from 170 women were gathered from 12 towns/municipalities in Serbia. This convenience and targeted sample was designed to include only women survivors of violence, who are mothers with at least one minor child, and who had addressed women's organisations for support and assistance, making the sample specific in many ways. Due to the short time for data collection as a result of an internal rule of the women's organisations to reduce to the minimum extent possible the participation of their beneficiaries as respondents in any research, the number of questions had to be limited, thus restricting the data collection on certain aspects of this complex phenomenon. Only mothers assessed the behaviour of their children and the consequences of exposure to violence on their children, and the data could have been different if children or adults in constant contacts with the children had been asked. Only women provided information on services of institutions in the community, in terms of what they had asked for and what they had received.

Furthermore, mothers did not evaluate behaviour and consequences for each child individually, but the presence of the researched experiences in any child. There were few respondents from rural areas and a small number of representatives of various ethnic and national groups, which did not allow mutual comparison of results by these variables. Finally, some women and some children have a strong resilience to difficult and stressful life circumstances, but the limitations in the scope of this study did not allow us to collect this valuable type of data. Any limitations in this first, pilot study should be overcome in future research.

The women who participated in this study had a total of 316 children. Slightly more than one third of the children were of pre-school and junior elementary school age, and every fifth child was of senior elementary school age, and, finally, almost every tenth child was aged between 15 and 18. In relation to gender, girls accounted for 46.3% of the sample, and boys for 53.7%.

■ Study results

Characteristics of violence against women

Almost all women (92.9%) of the sample have experienced *physical violence* committed by current or former partners with whom they have minor children. Most of the women have suffered five or six forms of physical violence, and most common forms were slapping and throwing objects, pushing and pulling, breaking and throwing objects around the house, hitting and threats of bodily harm, each separately present in more than half of all cases. Almost all the women (99.4%) have simultaneously suffered various forms of *psychological violence*, and most common are insults, threats and humiliation.

Most women (79.4%) recognise the exposure to various forms of *economic violence*. Almost half of the women experience their money or other property being taken away, as well as reducing the right to employment, completion of education or training. Even half of the women in this sample were exposed to various forms of *sexual violence*, most commonly being forced to have sexual intercourse and degrading sexual intercourse. Most of these women have been exposed to intimate partner violence for a long time – one-third of them between 2 and 5 years, and nearly a third between 5 and 10 years, but some have suffered violence for more than 10 or 15 years, which confirms the fact that many children grow up in an environment where they and their mothers are exposed to violence. There are many causes for this.

Position of children in violence suffered by their mother

In more than two-thirds of the cases the *children witnessed violence* by their father to his wife – their mother, either in the previous period or in the last 12 months. Mothers think that the *children knew, felt or saw the consequences of the violence* by their partner even when they did not (directly) attend violence, in more than a third of the cases. In almost half of the cases in which mothers were exposed to partner violence, *their children experienced violence as well*. In merely 5.4% of the cases, violence against children happened only once.

Reactions of children to the witnessed violence vary. Some of them show fear and are terrified by the father's behaviour, they stay out and keep quiet, while others express initiative, call for help or ask from the mother to report or leave the father. Although physical or verbal participation of children, in order to protect the mother from violence or prevent the father from acting violently is a major risk of harm to the child, this is the most common reaction of children, in more than two-fifths of the cases.

Effects on children related to exposure to violence against their mothers

In every fourth case, mothers report the existence of *physical injuries to children*, as a result of violence to which they were exposed, and in the past year one in five cases of violence has also resulted in an injury to the child.

Other types of *child vulnerability* by the situation of violence include: mother and children leave home after a violent episode in almost every second case, children stay at home without the mother in almost every fourth case, children witness the police intervention in every third case, they go to the institutions and the court or witness the mother's injuries for which the Ambulance had to intervene in every fifth case. Some of the children were exposed to threats by the father that he would kill the mother if she left him, or the children were prevented from having contacts with mothers who had left the violence. Mothers stayed with abusive partners because of the children, or returned to them under the influence of their children or responses they received from the institutions.

Women report *changes in the behaviour* of their children. In half of the cases, children are quiet and withdrawn, in every third case children are restless and disobedient or irritable and prone to shouting, and one in four children is prone to physical and verbal aggression. The changes are more frequently present in the current than in the previous period.

Changes in feelings of children who have been exposed to violence by their fathers to mothers in two-thirds of the cases involve the feeling of fear, and in more than half the cases fear of separation from the mother, tension and nervousness, grief and resentment or unease and anxiety. In every third situation, the feeling of insecurity and low self-esteem is present, as well as anger and rage and the feelings of shame and embarrassment.

In relation to *learning, school achievement and behaviour in school*, in every third case lower school achievement is registered, as well as poor concentration, absentmindedness and inattention, and consequently, in every fourth case, forgetting about homework assignments. The children also refuse to go to school/kindergarten or misbehave in school/kindergarten, and skip classes. However, in every tenth case, regardless of family circumstances the children manage to reach and maintain good school achievement.

The data confirm that with time the *relationship of children with their father* changes. Most common is the child's fear of the father, as well as the avoidance of any contacts or unconditional obedience to the father. The child's obedience decreases with time, which is related to age and increasing independence, resulting in more frequent resistance to the father's behaviour. In some cases, the child increasingly insists on contacts with the father, which is linked to a variety of factors, ranging from authentic emotions for the father to the father's manipulation through deprivation and bribery. Some fathers, i.e. their behaviour, become a role model for children. In cases of children who have stayed with the father, he almost always prevents children's contact with their mother.

Mothers also report the presence of changes in *socialising of their children with peers and in children's extracurricular activities*. In more than half of the cases, children show no changes in this area; they are communicative,

friendly, have good friends and engage in a variety of extracurricular activities. However, there are changes related to a tendency of withdrawal and reduction of social relationships with peers. In every seventh case, these children express violence toward their peers, and in every twelfth case they are victims of violence by the peers. In every tenth case (sample aged 15 to 18) violence is present in early partner relationship of these children.

In two-thirds of the cases, mothers notice changes in the *health status* of their children linked to child's exposure to domestic violence. Most common ones, in every fourth case, are sleep disturbances and loss of appetite, and night urination in every fifth case.

Almost all types of the identified changes are more *frequently present in the current period* (the last 12 months) than in the past, which probably influence the mother's decision to seek help and support of services in the community.

The data confirm that the *physical violence to which women are exposed* is the factor of more frequent occurrence of the father's direct violence against children, but also the children's asking for external support, greater fear of the father, more frequent occurrence of hatred towards him and lower concentration in the school context. Greater occurrence of different forms of *psychological violence against women* is a factor important for the statistically significant difference in the incidence of physical and verbal involvement of children in the situation of violence (defying the father), but also staying out of it, as well as more frequent physical injuries to the children by the father and more frequent incidence of health consequences on the children caused by exposure to this type of violence against their mothers.

The *duration of violence* is a factor which influences the statistically significant difference in the incidence of almost all identified consequences of violence, which confirms the well-known assumption that long-term exposure of children to violence has a number of adverse effects on their development.

The *child's age* variable is a factor of greater occurrence of certain effects on children related to exposure to violence against their mothers (in families

with one child): more frequent direct violence against children and more frequent physical and verbal responses of older children to the father's violence. Evident is greater occurrence of the withdrawn and quiet behaviour, feeling of fear, tension and anxiety, grief and resentment (in young children), and the feelings of anger and rage (in older children). Unconditional obedience to the father declines with age, and there is a statistically significant difference in the frequency of changes in socialising with peers, more common in children aged over 15. *Boys and girls* (in families with one child), according to their mothers, show different types of internalised and externalised reactions to exposure to violence, which are not typical for a certain gender, also confirmed by the test of statistically significant differences in frequencies of consequences in relation to the gender variable.

Addressing institutions and organisations and seeking support and help

Most often, one third of the women have addressed the *Centre for Social Work* (CSW) expecting to receive *protection measures against violence*. Among those who have addressed CSW, one in four women have sought from the guardianship authority to propose personal contacts between children and the father *under controlled conditions*, as well as the assistance *in establishing contacts* with other competent authorities. One in five women has expected from CSW to establish *monitoring* over parental rights of the father, as a way to prevent or reduce the exposure of children to violence against her or direct father's violence against children.

The women have little information about CSW competencies and capabilities of this body in providing protection from domestic violence. Some women report to have realised the required rights and obtained the desired service, however, many women report to have received nothing, i.e. CSW registered the case but failed to provide specific help, or that they waited too long for it. Many say that they were advised at CSW to "reconcile with the husband" or "return to him", all "for the children's sake." Some women report that they were criticised and condemned at CSW and that problem of violence was ignored, even with relevant documentation of other services.

Support and services of *preschools and schools* were rarely required in the past, and their frequency is not high even in the current period. Mothers are not informed about the possibility to develop an *individual support plan* for a child with problems, and the institutions have not voluntarily undertaken these measures. Women report to have achieved cooperation and understanding, to have received advice and concrete assistance of various types, but also many inapplicable advices, and in some cases, institutional treatment directly opposite to the mother's demands and requests.

Health institutions are identified as relevant for counselling with children in every fourth case, and less for counselling on parenting and support to women, although they have capacities and responsibilities for that at the primary health care level. Women confirm that they have received the required help, support, encouragement, advice, treatment or psychological treatment for the child. However, some of them have been sent to overbooked hospitals and institutes, some have received only medication without any other support and information, and sometimes health workers have insisted on a solution that could not be accepted by the woman in that moment (e.g. divorce).

Women have sought help and support from *other services in the community*. They all have sought help in women's organisations and in every third case in the last 12 months in other organisations in the community (day care centre for children from families at risk, "safe house", the Red Cross). They say that the organisations have provided them with "everything they asked for".

Mothers are aware that their *child has addressed some of the services*, before them or instead of them, in only 7 cases (4.1%). With the possibility that mothers do not have enough information about their children's initiatives, there is a surprisingly low number of children that have addressed schools, given their importance and the time children spend in them, but also available professional resources.

Measures for the protection of women and children against domestic violence taken by CSW in 2011

According to the Family Law, the guardianship authority in the field of violence has a number of competences, starting from initiation of court proceedings, assistance to courts in obtaining necessary evidence, submission of findings and opinions on the appropriateness of the requested measures, to taking measures of foster care, urgent care and taking other measures of family, legal and social protection and filing criminal and misdemeanour charges (RISP, 2012: 55–56).

The *Report on the Work of Centres for Social Work in Serbia in 2011* emphasises the increased number of recorded victims of domestic violence: 8,481 victims of violence in 3,772 families, of which 3,392 victims are children (RISP, 2012: 56), including 2,324 children as witnesses of domestic violence (RISP, 2012: 60). These numbers suggest a large overlap of violence against women and violence against minor children, and it is clear that there is an urgent need for a comprehensive assessment, as well as a comprehensive and specific plan of measures and services of the guardianship authorities in these complex situations. The same *Report* also states that all CSWs in Serbia in 2011 initiated *ex officio* procedures for the imposition of protection measures against domestic violence in only 294 cases, and that they registered 787 imposed measures of protection against domestic violence (RISP, 2012: 58–59), although on the basis of this number it cannot be concluded about the number of procedures and the number of persons protected by these measures.

The AWC and the Women Against Violence Network asked for the information on CSW measures in 12 municipalities/towns (26 CSWs) in which women's organisations involved in collecting data for this study operate. It turned out that the records currently kept in CSWs in Serbia do not allow data of different nature to compare, which is certainly a major problem for the analysis of the characteristics of the phenomenon and monitoring the system reaction. Regardless of the imprecision of the data, it is possible to draw two conclusions: (a) there is a great disparity in the number of reported cases of domestic violence that does not match the size of the municipality, (b) there are large differences in CSW/municipalities between the total number of reported cases of domestic violence and cases

where the victim is a woman with her minor child.

Furthermore, regardless of the validity and reliability of the data collected on the number of domestic violence cases and the number of initiated protection procedures, it can be concluded that these 26 CSWs, as well as all other CSWs in Serbia in 2011, almost never *used their competences to initiate ex officio procedures*.

Concerning is the tendency that the procedures of supervision over the exercise of parental rights, and the procedures for partial and complete deprivation of parental rights, are initiated *towards mothers or both parents*, although mothers are identified as victims of domestic violence. These measures represent a *double victimisation of women victims of violence*, which certainly increases their fear of the CSW reaction, and accordingly women avoid speaking openly about violence and asking for help in this service, which is also reported by the women in our sample.

The occurrence of a misapprehension of the problem of violence against women, and the violence children are directly or indirectly exposed to in these circumstances, is supported by the information that in the reporting period (2011) 137 children were displaced from the family by the decision on the provision of accommodation to protect the security, the children whose *parents were unable to protect children from abuse by other parents* (RISP, 2012: 60). Although this intervention can be justified in the context of the safety risk to the health and life of a child, it can also mean a serious violation of the rights of children and non-violent parents, because of the lack of protection or inadequate protection from domestic violence by the country. These data are also disturbing because of the possibility that due to the failure of CSW to act *ex officio* in the protection of (all) family members from violence, and to avoid high safety risk to the child, a *harmful practice of separating children from non-violent parents* could be established, which would represent secondary victimisation of the child and the parent.

These 26 CSWs report that in 2011 they organised (only) 129 case conferences for planning protection measures from domestic violence in cases where the victim was identified as a woman with minor children. This clearly shows the lack of a synchronised and coordinated response of

services in the community in planning and implementation of protection from domestic violence, even when children are recorded as direct and indirect victims of violence. At 89 out of 129 case conferences educational institutions were invited, and only in 14 cases local nongovernmental organisations (not only women's organisations), which suggests that the *community resources are insufficiently used even when they exist.*

■ Conclusions

1. The research has confirmed the well-known fact that intimate partner violence and domestic violence is always violence against children. The data show that many children have long lived and grown in an environment in which they and their mothers are exposed to violence.
2. Children show different reactions to violence they have witnessed, and some of them bear high risk of harm to the child. Situations of violence have jeopardised children in different ways, including threats by fathers that their mothers would be killed if they left them or prevention of any contacts with the mothers that came out of an abusive relationship. Mothers report on the existence of a number of changes in behaviour, emotions, school performance, in the child's relationship with the father and social relations with peers, leisure activities and health status of children.
3. All identified changes have been increasingly present, motivating the mother to seek help and assistance from relevant services. A large number of different forms of physical and psychological violence that mothers are exposed to, as well as the duration of violence are factors that statistically significantly affect the differences in the frequency of almost all identified consequences of violence. Reactions and effects of violence on children depend on the age of the child, but they are not typical of the sex of the child.
4. Some children show high resilience in spite of the risks of exposure to violence in the family context. The most commonly mentioned factors that contribute to child protection include individual characteristics of the child, positive relationships with the non-violent parent, favourable relations with

other adults in the family or outside it. Community resources can also promote resilience of children and provide them with the support they have not received in the family.

5. Women have little information about the competences of public services and their ability to provide the protection from domestic violence. Although some say that they achieved the required rights and obtained the desired service, some are not satisfied because the offered measures were not effective and did not result in stopping the violence.

6. Especially inappropriate are interventions in centres for social work where women are advised to “reconcile with their husbands for the sake of children” because they ignore completely the safety risks of violence, and possible long-term adverse consequences. Inappropriate are also reactions that condemn women, ignore violence and direct attention to other problems and “deficits” of women as mothers. As a result, women feel fear of losing custody over their children and show less willingness to seek help from public services.

7. Noticeably, there is a large disparity in the number of reported cases of domestic violence in 26 CSWs (sample in this research), which does not match the size of the municipality. There are great differences within CSWs between the total number of registered cases of domestic violence and the cases where the victim is a woman with a minor child. It is evident that the records currently kept in CSWs in Serbia do not allow for the data of different nature to be compared in the process of the secondary analysis, thus limiting the possibility of concluding from experience.

8. Although the number of recorded victims of domestic violence, including the number of children, is increasing steadily, CSWs in Serbia, as in this sample, use insufficiently their public authority to initiate *ex officio* proceeding.

9. At the same time, the cause for concern is the practice of initiating procedures of supervision over the exercise of parental rights, and the procedures for partial and complete deprivation of parental rights towards mothers or both parents, even though the mothers are identified as victims of domestic violence. Another worrying practice is displacement of children

from families (without a non-violent parent) in situations where “the parent is not able to protect the child from abuse of other parent.”

■ Recommendations

1. It is necessary to change misconceptions of the issue of violence against women and violence that children are directly or indirectly exposed to in these circumstances, as well as an understanding of “parental symmetry” in the context of “gender asymmetry” in intimate partner violence.
2. There is an urgent need to improve the overall assessment of the safety risks for woman exposed to violence in an intimate relationship, including the risk that violence is passed on to their children or is conducted over the children, which increases the risk of children becoming direct victims of violence and numerous adverse effects on their development.
3. Public services must take responsibility for the comprehensive but specific (in relation to each family member), effective and efficient protection from violence in the family context. This means that the emphasis of public services must be put to effective control mechanisms that prevent the perpetrator of violence, and in the family context it is a man – partner and father – from repeating violence.
4. Interventions of public services should take into account that motherhood is a factor in a woman’s response to violence. The lack of assistance for mothers has serious implications on the efforts of women with children to leave their violent partners. The standpoint that does not blame women, that provides practical support and places focus on responsibility of violent men, shows that the best way to protect children is acting through the protection and support to their mother.
5. Institutions and organisations, as well as the community as a whole, should create more opportunities for recovery and acquisition of positive experiences, important for the development of the child's coping strategies and resilience. With their activities, they should also reduce the negative influence of other problems (poverty, isolation, prejudice and discrimination) faced by family or children, which cause cumulative adverse effects.

6. In order to have a real impact on the prevention of and protection from domestic violence a coordinated response of all stakeholders in the community is necessary. It places CSWs in the role of initiator of the coordination and requires for this process to engage all available resources in the community, including women's nongovernmental organisations specialised in providing support to women exposed to violence, when it comes to protecting children as well.

7. Any limitations in this first, pilot study should be overcome in future research, in order to understand comprehensively this complex issue but also to trace all the shortcomings of the existing system of protection and support for all the victims of violence in Serbia.

Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem

UVOD

■ O povezanosti nasilja prema ženama i nasilja prema deci

Podaci stranih istraživanja govore da u 30–60% porodica u kojima je nasilan jedan ili oba roditelja postoji i zlostavljanje dece (Appel and Holden, 1998; Pulido and Gupta, 2002; Margolin and Gordis, 2003), a u porodicama gde postoji nasilje zbog kojeg žena mora da potraži pomoć policije ili da napusti dom – deca su bila žrtve nasilja čak u 75–100% slučajeva (Emery and Laumann-Billings, 1998). Studija o problemu svedočenja dece nasilju na Novom Zelandu pokazala je da su deca čije su majke koristile pomoć skloništa u 90% slučajeva svedočila nasilju, a u 50% slučajeva su i sama bila fizički povređena (Maxwell, 1994). U policijskoj evidenciji Velike Britanije o nasilju u porodici zabeleženo je da su deca prisustvovala nasilju u 55% slučajeva, najčešće (30%) u vezi sa viđanjem dece sa roditeljem kod kojeg ne žive, nakon razdvajanja partnerâ (Hester, 2009).

Metaanaliza više od 80 istraživanja o problemima kakve imaju deca koja su bila izložena nasilju u porodici (Edleson, 1997) upućuje na to da zlostavljanje dece i svedočenje nasilju odraslih stvara iste probleme kod dece, ali da „dvostruki uticaj“ (biti zlostavljan i svedočiti nasilju) dovodi do znatno brojnijih štetnih posledica. Idleson ističe važnost posredujućih faktora, kao što su karakteristike dece, vreme kada se nasilje desilo, relacije sa roditeljem, postojanje podrške šire porodice, strategije prevladavanja i dečju otpornost. Navodi se da nalazi nisu jednoznačni, što je važno imati u vidu kod procena i postupaka zaštite u svakom pojedinačnom slučaju.

I druga velika metaanaliza 118 studija o posledicama izloženosti dece nasilju u roditeljskoj relaciji (Kitzmann et al, 2003) potvrđuje povezanost između izloženosti nasilju i problema koje imaju deca. Svedočenje nasilju ima značajno lošiji efekt na razvoj dece nego nesvedočenje ili verbalna agresija u roditeljskoj relaciji (63% dece svedoka ima slabije nalaze, dok 37% pokazuje rezultate slične deci koja nisu svedočila nasilju). Istovremeno, efekti svedočenja nisu značajno različiti od onih koje stvaraju fizičko zlostavljanje ili svedočenje fizičkom zlostavljanju. Ova istraživanja potvrđuju veći uticaj na decu predškolskog uzrasta.

Autori naglašavaju značaj dizajniranja istraživanja i interpretiranja rezultata na razumevanje faktorâ rizika i faktorâ zaštite. Rezultati istraživanja zavise od karakteristika grupe dece koja se porede, od individualnih karakteristika deteta (pol, uzrast, njihova interakcija i druga svojstva deteta), od načina na koje se ispituje nasilje (iskazi, odnosno samoizveštavanje i samoprocene, ili upitnici), od konteksta u kojem se rezultati procenjuju (izloženost drugim stresorima, karakteristike dečjeg porodičnog okruženja, sposobnost adaptacije, izloženost mnogostrukim formama nasilja), od toga ko izveštava o nasilju i o posledicama (majka, dete ili druge osobe). Teorijski modeli utiču na istraživačku orijentaciju. Na primer, model socijalnog učenja više potcrtava rizike vezane za eksternalizujuće ponašanje, kao što je agresivnost, a model traume ističe rizike u vezi sa internalizujućim ponašanjem, kao što su anksioznost, depresivnost ili simptomi posttraumatskog stresnog poremećaja. Primećuje se odsustvo longitudinalnih studija, a podvlači se i potreba za boljim skriningom u izboru uzorka i za više holističkog pristupa u ispitivanju, kako bi se dokumentovao širok opseg emocionalnih, kognitivnih i bihevioralnih reakcija dece na izloženost nasilju (Kitzmann et al, 2003; Edleson, 1997).

Oštećujući uticaj nasilja u intimnom partnerskom odnosu na decu dobro je dokumentovan u literaturi, iako nalazi nisu jednoznačni. Deca mogu imati brojne teškoće: sa spavanjem i jelom, u relacijama sa članovima porodice ili vršnjacima, teškoće sa pažnjom, u akademskom izvođenju i postignuću, teškoće sa depresijom, anksioznošću, agresijom, niskim samopouzdanjem, narušenim fizičkim zdravljem (Israel and Stover, 2009). U porodicama u kojima postoji nasilje između partnera dete je izloženo opasnostima, mogućem zapuštanju i zlostavljanju. Istraživanja, pored posledica za decu, analiziraju specifične taktike manipulacije i nasilja prema deci u funkciji

kontrole i nasilja prema partnerki (Davidson, 1995; Enos, 1996; Gelles, 2000; Venier, 2000),⁵ ali i fenomen nasilja prema deci koje čine majke, koje su i same žrtve partnerskog nasilja (Stark, 1999/2000; Stark, 2009).

Nasilje u partnerskoj relaciji utiče na *odnos roditelj–dete* i na razvoj deteta, međutim, istraživanja uticaja nisu jednostavna i jednoznačna, zbog preklapanja različitih nepovoljnih faktora.⁶ Posledice nasilja na zdravlje *majke* utiču na odnos sa detetom, na njene roditeljske veštine, mogućnost uspostavljanja autoriteta i nadzor deteta. U ekstremnim situacijama nasilja prema majci, kod dece se javljaju izrazite i nepovoljne promene ponašanja u različitim formama eksternalizacije ili internalizacije simptoma (Levendosky & Graham-Bermann, 2000, Levendosky et al. 2003). Ova se veza objašnjava „hipotezom preliivanja nasilja“.

Ipak, studije nisu dale nedvosmislene rezultate. Iskustva fizičkog i emotivnog nasilja, izgleda, ne utiču direktno na nivo majčinog roditeljskog stresa ili upotrebu disciplinovanja dece. Nivo roditeljske topline može biti i povećan kod majke koja je izložena nasilju partnera, izražen kao povećana briga, empatija i zaštitničko osećanje prema deci, jer se kod nje razvija pozitivna roditeljska strategija radi smanjenja posledica nasilja za decu. Nalazi govore da psihičko nasilje ima veći uticaj na roditeljski stres žene⁷ nego fizičko nasilje (Renner, 2009), ali bi trebalo rasvetliti odnose između fleksibilnosti, ranjivosti i kontekstualnih faktora u razvoju traumatskih posledica. Za žene koje su izložene nasilju u partnerskom odnosu veća je verovatnoća da će iskusiti i druge vrste psiholoških teškoća, kao što su nisko samopštovanje i samovrednovanje, osećaj krivice, optuživanje sebe. One

⁵ Ove taktike uključuju: prebacivanje odgovornosti za vaspitanje dece na majku, uz istovremeno nametanje (visokih) zahteva, okrivljavanje za neuspeh i kažnjavanje; kažnjavanje dece kao „indirektno“ kažnjavanje partnerke; podriivanje autoriteta roditelja; potkupljivanje dece (odanost i poslušnost nasilnom roditelju); i otuđivanje od majke. U ovim situacijama majke su stavljene pred „nemoguć izbor“ između vlastite i bezbednosti deteta (da napusti dom bez dece, da ne zaštiti dete kako bi izbegla intenzivnije nasilja ili povredu, da, usled fizičke i emotivne iscrpljenosti, zanemari potrebe deteta, da povredi decu).

⁶ Siromaštvo, stresni događaji i krize, alkoholizam člana porodice, uticaj različitih vrsta nasilja i tome slično

⁷ Simptomi depresije posreduju odnos između psihičkog nasilja u intimnom partnerskom odnosu i roditeljskog stresa.

često imaju slabiju mrežu socijalne podrške i pomoći, zbog izolacije koju nasilnik ciljano kreira, a to može biti faktor rizika za odnos sa detetom (Reid-Cunningham, 2009).

Kao što navodi Lapjer, viđenje žene kao centralne figure u brizi za decu i zabrinutost za dobrobit dece koja su izložena nasilju u porodici („skrivenih žrtve“) u akademskoj literaturi artikulisani su kroz model „deficita materinstva“. Analize ovog odnosa rađene su bez ispitivanja uticaja roda i moći fokusirano isključivo na decu. Iz ove orijentacije su nastala dva teorijska trenda: (a) dečja izloženost nasilju se automatski smatrala nasiljem prema detetu; (b) ciklična dinamika nasilja smatrana je uzrokom „međugeneracijskog prenosa nasilja“.

Međutim, istraživanja govore da neka deca koja su svedočila nasilju, kao i neka deca koja su mu bila direktno izložena, ne pokazuju probleme u razvoju i nemaju dugoročne posledice. Lapjer naglašava da mi ne znamo koja deca će biti sačuvana i koja će se brzo oporaviti u sigurnom okruženju, a koja će razviti kratkoročne i dugoročne simptome. Razmatranje uticaja nasilja u porodici na decu bez spremnosti na holistički pristup, koji ispituje kompleksnost odnosa majka–dete i kompleksnost iskustava zlostavljanih žena koje su majke, ne samo da zanemaruje problem nasilja prema ženi i njenu potrebu za podrškom, već naglašava ženin „nedostatak“ i „neuspeh“ kao majke, pomerajući pažnju sa ponašanja nasilnih muškaraca i posledica koje to ponašanje ima na obe strane, ženu i dete (Lapierre, 2008).

Roditeljske kompetencije *muškarca-oca* koji je nasilan prema supruzi, majci dece, i njegova uloga u relaciji sa decom, iako važna istraživačka tema, čini se da je minimizovana na različite načine: nasilje u porodici se ne pominje kao tema ili se imenuje kao „tuča“ ili „bračni sukob“⁸ (naglasak je na reciprocitetu uloga i odgovornosti), nasilje žena se tumači kao važnije od nasilja muškaraca, ističu se drugi problemi, posebno oni koje ima žena (zavisnost od alkohola, psihološke teškoće, mentalno oboljenje), što pažnju usredsređuje na nedostatke majke, prikrivajući uticaj nasilja kojem je ona

⁸ U našem kontekstu su takođe često na delu neodređene formulacije u izveštajima stručnih radnika iz centara za socijalni rad: „neadekvatni“, „poremećeni“ „dysfunkcionalni“ ili „dezorganizovani“ porodični odnosi, koji, kako navodi Jugović, ukazuju na to da „nešto nije u redu“, ali ne kažu „šta nije u redu“ i da li su ovi pojmovi sinonimi (Jugović, 2005).

izložena (Humphreys, 1999; prema: Lapierre, 2008). U nameri da se pomogne deci, na primer, u Sjedinjenim Američkim Državama konstruisana je kategorija „propust da se zaštititi“ u slučajevima nasilja u porodici. Problem je definisan u terminima „šta majka nije učinila“, pre nego u terminima „šta je otac (sve) učinio“ (Magen, 1999; prema: Lapierre, 2008).

Autorka naglašava da to ne samo što odražava nerazumevanje problema, već vodi i okrivljavanju i kažnjavanju žena, što je, posledično, uslovljavalo njihovo izbegavanje da prijave nasilje i zatraže pomoć zbog straha da će izgubiti starateljstvo. Žene iz marginalizovanih društvenih grupa imale su još više problema da zatraže pomoć. Sve ovo sasvim je po strani ostavljalo nasilne muškarce, njihovo ponašanje i njihov uticaj na roditeljstvo. I pored potvrda o neprimerenom postupanju sa decom i nedostatku kvalitetne roditeljske relacije, kao i rizika da se nasilje nastavi pred decom ili da se prenese na decu (Bancroft and Silverman, 2006), postoji široko rasprostranjena pretpostavka kako nasilni muškarac može da bude „dovoljno dobar otac“, odnosno kako je nužno da održava lične odnose sa decom (Erikson and Hester, 2001).

Premda postoji veliko preklapanje, nasilje prema deci *u našem kontekstu* najčešće je analizirano kao odvojena pojava od nasilja prema ženama u porodici (Žegarac i Brkić, 1998; Žegarac, 2004). Istovremeno, uočava se da su intervencije sistema, uključujući i socijalni, nastavak pritiska na žene, dok se odgovornost muškaraca ne razmatra, a mehanizmi kontrole ne sprečavaju stvarnog nasilnika (Žegarac, 2004: 56). Evidencije beogradskih centara za socijalni rad dosledno su potvrđivale da je nasilno ponašanje usmereno prema partnerki paralelno sa nasiljem prema deci u 40–50% slučajeva, da su deca svedočila nasilju prema majkama u gotovo 80% slučajeva, kao i obratno – kada su deca identifikovane žrtve nasilja u porodici, u 50–60% slučajeva nasilje trpe i njihove majke (Ignjatović, 2004a; 2006).

Dosadašnja državna politika i praksa u oblasti zaštite dece pokazivala je neosetljivost za ovu vezu, tretirajući roditelje kao „par“ (rodno neutralno), iako je jasno da uloge i odgovornosti svakog od njih (u našim predstavama i u realizaciji) nisu iste (rodna specifičnost roditeljstva), posebno u situaciji postojanja nasilja u partnerskoj relaciji (Ignjatović, 2011). Hester ovaj problem

opisuje kao „model tri planete”,⁹ naglašavajući da je konceptualni jaz između njih tako veliki da nas sprečava da sagledamo i da procenimo realni rizik od nasilja i za decu i za žene (Hester, 2004; 2007).

Sve navedeno stavlja nas pred zadatak da se ispita složeni odnos uticaja i posledica koje nasilje prema ženama u intimnom partnerskom odnosu ima na njihovu decu, kako bi se na sveobuhvatan način pružila odgovarajuća (delotvorna i efikasna) podrška svim žrtvama, i ženama i deci, i kako bi se zaustavilo nasilje kojem su izložene odgovarajućom kontrolom učinilaca nasilja.

■ Istraživački nacrt i metodologija

Istraživanje pod nazivom *Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem* realizovao je Autonomni ženski centar u saradnji sa 12 ženskih organizacija iz Mreže Žene protiv nasilja:¹⁰ Peščanik (Kruševac), Alternativni krug (Kragujevac), Fenomena (Kraljevo), SOS Ženski centar (Novi Sad), Udruženje Roma (Novi Bečej), DamaD (Novi Pazar), Žene za mir (Leskovac), Odbor za ljudska prava/SOS telefon (Vranje), Femina (Smederevska Palanka), Udruženje Romkinja „Osvit“ (Niš), SOS telefon za žene i decu (Vlasotince) i Dečiji romski centar (Beograd). Istraživanje je sprovedeno tokom 2012. godine, u okviru projekta *Zaštita dece od nasilja u jugoistočnoj Evropi*, koji je finansirala Evropska unija u partnerstvu sa UNICEF-om.

Svrha istraživanja je iniciranje socijalnih akcija u lokalnoj zajednici koje bi trebalo da unaprede razumevanje veze između nasilja kojem su žene izložene u partnerskom odnosu sa posledicama koje to nasilje ima za njihovu decu. Rezultati bi trebalo da doprinesu povezivanju mera i usluga u zajednici za žene i decu sa iskustvom nasilja, kako bi se unapredila njihova zaštita u pravcu sveobuhvatnog, specifičnog, efikasnog i delotvornog

⁹ To su planeta „nasilje prema partnerki“, planeta „zaštita dece od izloženosti nasilju“ i planeta „režim poseta/kontakta nasilnog roditelja sa decom“.

¹⁰ Koalicija 27 ženskih nevladinih organizacija iz Srbije specijalizovanih za pružanje podrške ženama izloženim nasilju, koja nastoji da promeni društveni kontekst radi smanjenja nasilja prema ženama, videti: <http://www.zeneprotivnasilja.net/>

intervenisanja relevantnih službi. Istovremeno, to bi trebalo da spreči štetne posledice fragmentiranog delovanja sistema u situacijama nasilja u porodičnom kontekstu.

Definisani su sledeći *ciljevi* istraživanja:

(a) postizanje boljeg razumevanja profesionalaca za probleme i potrebe koje imaju žene i deca u situacijama kada su deca izložena nasilju u porodici koje vrše njihovi očevi prema njihovim majkama (što je statistički najčešća situacija nasilja);

(b) uočavanje ključnih problema i propusta javnog sektora u sprovođenju mera zaštite od nasilja u porodici u situacijama kada su žene i deca (istovremeno) žrtve nasilja i kreiranje preporuka za unapređenje delovanja;

(c) podsticanje povezivanja između službi koje imaju javna ovlašćenja u preduzimanju mera zaštite žena i dece od nasilja u porodičnom kontekstu sa pružaocima usluga iz različitih sektora na lokalnom nivou, što uključuje identifikovanje resursa i potreba, kao i značajnije uključivanje lokalne samouprave.

Istraživanje je usmereno na *tri zadatka*:

(a) prikupljanje informacija od žena korisnica usluga SOS telefona za žene (i decu) žrtve nasilja, koje pružaju ženske nevladine organizacije;

(b) prikupljanje informacija o merama koje su po službenoj dužnosti preduzeli centri za socijalni rad u zaštiti žena i dece od nasilja u porodici (u opštinama u kojima deluju ženske nevladine organizacije koje se bave pružanjem podrške ženama i deci koja su izložena nasilju);

(c) prikupljanje informacija o uslugama koje pružaju predstavnici javnog i civilnog sektora u izabranim opštinama.

U ovom izveštaju biće prikazani rezultati u vezi sa prva dva navedena cilja i prva dva navedena zadatka.

Predstavnice ženskih organizacija su sprovele prikupljanje podataka na osnovu zajedničke metodologije, koja je uključila:

(a) *Popunjavanje upitnika* sa ženama koje imaju iskustvo nasilja u partnerskom odnosu, koje istovremeno imaju bar jedno maloletno dete i koje su se obratile ženskim organizacijama za podršku. Pitanja *zatvorenog* (kvantitativna) i *otvorenog* tipa (kvalitativna) obuhvatila su sledeće grupe informacija:

- osnovni podaci o nasilju kojem je izložena žena majka dece;
- osnovni podaci o deci; podaci o poziciji dece u situaciji nasilja kojem je izložena njihova majka i o reakciji dece na situaciju nasilja;
- podaci o posledicama nasilja za decu, zasnovani na percepciji njihovih majki;
- podaci o tome kome se majka obraćala za pomoć, šta je tražila i šta je dobila.

(b) *Prikupljanje informacija* o merama koje su centri za socijalni rad (CSR) preduzeli po javnim ovlašćenjima, a u postupcima zaštite dece od nasilja koje se dešava u porodičnom kontekstu. Informacije su prikupljane na osnovu Zakona o pristupu informacijama od javnog značaja, a od CSR-a su zahtevane sledeće grupe podataka:

- ukupni broj registrovanih slučajeva nasilja u porodici u 2011. godini i broj slučajeva u kojima su žene žrtve nasilja imale maloletnu decu;
- broj i vrsta mera zaštite prava deteta koje je CSR preduzeo po službenoj dužnosti u ovim slučajevima;
- broj i vrsta mera zaštite od nasilja u porodici koje je CSR preduzeo po službenoj dužnosti u ovim slučajevima;
- broj i vrsta materijalne pomoći za žene žrtve nasilja sa maloletnom decom;
- broj konferencija slučaja koje je CSR organizovao u cilju izrade sveobuhvatnog plana zaštite za žrtve nasilja;
- broj i vrsta organizacija sa kojima je CSR sarađivao u planiranju i realizaciji mera zaštite.

(c) *Prikupljanje informacija* o uslugama u lokalnoj zajednici koje mogu koristiti žene i njihova deca u situaciji nasilja u porodičnom kontekstu. Informacije su prikupljane na osnovu standardizovanog upitnika koji je uključio usluge CSR-a, zdravstvenih i obrazovnih ustanova, Nacionalne službe za zapošljavanje, nevladinih organizacija i lokalnih samouprava.

Prikupljane su sledeće grupe podataka:

- informacije o pružaocu usluge;
- tip usluge;
- tip preventivnih aktivnosti usmerenih na zaštitu od nasilja.

Popunjavanje upitnika za žene sa iskustvom nasilja u partnerskom odnosu obavile su konsultantkinje u 13 ženskih nevladinih organizacija.¹¹ One su takođe prikupile i podatke o uslugama u lokalnoj zajednici. Prikupljanje podataka o javnim ovlašćenjima CSR-a obavile su *Aleksandra Nestorov* i *Vedrana Lacmanović* iz Mreže Žene protiv nasilja, koje su obavile i unos svih kvantitativnih i kvalitativnih podataka u odgovarajuće matrice. Kvantitativnu obradu podataka u programu SPSS, verzija 19, izvršila je *Marija Čolić*, saradnica Autonomnog ženskog centra.

Obrada podataka je obuhvatila deskriptivnu analizu (računanje frekvencije i unakrsno tabeliranje u odnosu na izabrane varijable) i proveravanje značajnosti razlike između frekvencija (χ^2 -test). Podaci o lokalnim uslugama predstavljeni su kao uputstva/vodič za žene sa iskustvom nasilja o socijalnim uslugama u zajednici na internet-prezentaciji Mreže Žene protiv nasilja.¹²

¹¹ Upitnici su popunjavani u okviru redovnog konsultantskog razgovora. Konsultantkinja je beležila odgovore i, ukoliko je bilo potrebno, davala dodatne informacije ženama. Na ovaj način je smanjeno nerazumevanje pitanja ili ponuđenih odgovora od strane ispitanica, a rešen je i problem za žene koje se slabo služe pisanim materijalom.

¹² Videti: <http://www.zeneprotivnasilja.net/usluge-u-zajednici>

Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem

**PRVI DEO
IZVEŠTAJA**

3 PRVI DEO IZVEŠTAJA

- Pregled podataka o karakteristikama nasilja kojem su izložene žene od strane svojih partnera, posledicama tog nasilja na njihovu decu, merama i uslugama koje su tražene i dobijene od ustanova i organizacija u zajednici

Karakteristike uzorka

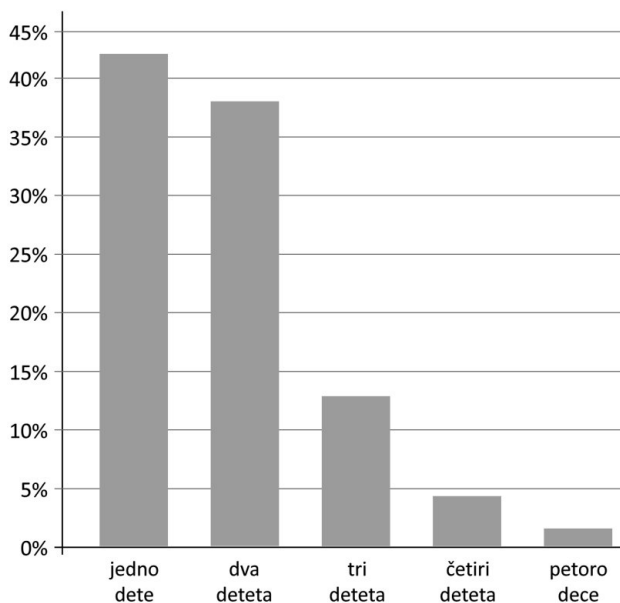
Iz 12 gradova u Srbiji prikupljeni su odgovori od 170 žena sa iskustvom nasilja u partnerskom odnosu.¹³ Uzorak ispitanica je prigodni i ciljani, sačinjen tako da uključuje žene sa iskustvom nasilja koje su majke i koje imaju bar jedno maloletno dete, a koje su se obratile ženskim organizacijama za podršku i pomoć, što ga čini specifičnim u odnosu na populacijski uzorak žena sa iskustvom nasilja. Podaci govore da su žene koje su se obratile ženskim organizacijama za pomoć, u više od 90% slučajeva, pre toga tražila pomoć javnih službi, a mnoge od njih nisu bile zadovoljne stavovima zaposlenih ili efektima primenjenih mera (Ignjatović, 2004b).

¹³ Beograd 20,6%, Vranje 11,8%, Kruševac 10%, Kragujevac 8,8%, Kraljevo 7,6%, Novi Bečej 6,5%, Novi Sad, Smederevska Palanka, Novi Pazar, Leskovac, Vlasotince po 5,9% i Niš 5,3% uzorka.

Ove žene češće imaju složene životne situacije uslovljene nepovoljnim socio-materijalnim činiocima, te su njihovi resursi za samostalno rešavanje problema manji, a njihova očekivanja od institucija i organizacija veća. Zbog nedostatka delotvorne i efikasne intersektorske intervencije službi, one u dugom periodu ostaju nezadovoljenih prava i potreba. Takođe, tri ženske organizacije koje su učestvovalе u prikupljanju podataka specijalizovane su za podršku Romkinjama, koje se, uz problem nasilja i siromaštva, nose i sa brojnim predrasudama sistema prema ovoj etničkoj grupi. Navedene karakteristike uzorka uticale su na iskustvo i odgovore žena, što treba imati u vidu kod saglédanja i interpretacije dobijenih rezultata. Nešto više od polovine žena ispitanica (52,4%) bile su korisnice usluga ženskih organizacija u ranijem periodu, a ostale su prvi put pozvale ili došle u žensku organizaciju po podršku i pomoć u prevladavanju situacije nasilja u porodici/partnerskom odnosu.

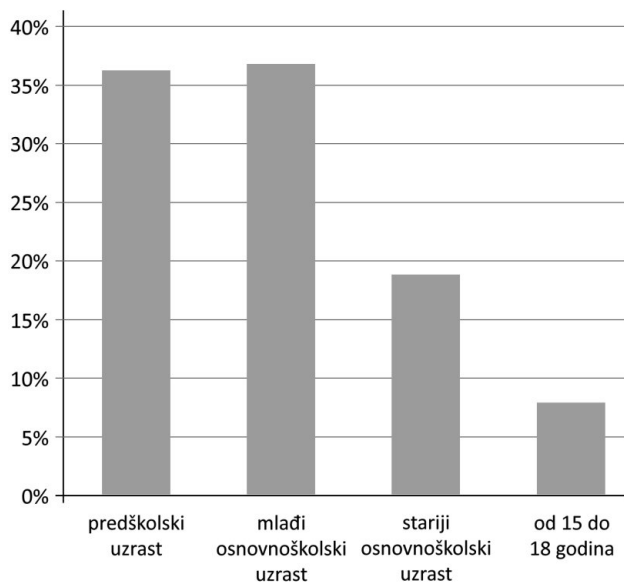
Žene koje su učestvovalе u ovom ispitivanju imale su ukupno 316 dece. Najčešće su žene imale jedno (42,4%) ili dvoje dece (38,2%), ali je svaka peta žena imala troje ili veći broj dece (videti *Grafikon br. 1*).

Grafikon br. 1: *Broj dece u jednoj porodici*

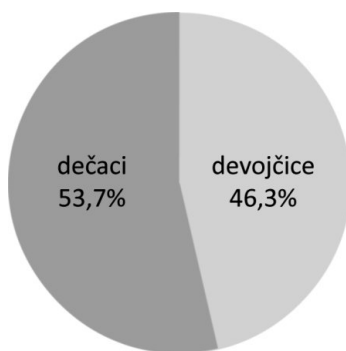
Trećina dece iz ovog uzorka predškolskog su uzrasta i isto toliko je mlađeg osnovnoškolskog uzrasta, svako peto dete je starijeg osnovnoškolskog uzrasta, a ostala deca su u uzrastu od 15 do 18 godina (*Grafikon br. 2*).

Grafikon br. 2: *Broj dece u jednoj porodici*

U odnosu na pol dece, u ovom uzorku je bilo za 7,4% više dečaka nego devojčica (videti *Grafikon br. 3*).

Grafikon br. 3: *Pol dece*

Zbog kratkog vremena za prikupljanje podataka usled internog pravila u ženskim organizacijama da korisnice usluga u najmanjoj mogućoj meri budu uključivane u istraživanja, broj pitanja koji je postavljan ženama morao je biti ograničen, što je uticalo i na prikupljanje podataka o određenim aspektima ovog složenog fenomena. Iako pitanja zatvorenog tipa mogu da budu previše usmeravajuća, a nedovoljno specifična u odnosu na konkretnu životnu situaciju, opredeljenje za njihovu primenu zasnovano je na činjenici da žene nisu bile u stanju da sistematizuju sva svoja iskustva i da ih iznesu u intervjuu kratkog trajanja.¹⁴ Zbog toga je svako pitanje zatvorenog tipa pratilo pitanje otvorenog tipa, koje je uključivalo mogućnost da konsultantkinja koja je ženu „vodila“ kroz upitnik dobije specifičnu informaciju i/ili zabeleži spontani komentar žene. Izvesna ograničenja u interpretaciji rezultata mogla su da nastanu i usled individualnih razlika u razumevanju pojedinih pojava koje su bile predmet ovog istraživanja, i od strane ispitivanih žena i od strane konsultantkinja, mada su uloženi napor da se razumevanje pitanja i pojava kod konsultantkinja ujednači.¹⁵

Postojao je i niz dilema koje su morale biti rešene, a na koje su uticala ograničenja za realizaciju istraživanja. Samo su majke davale procene o ponašanju i posledicama za decu od izloženosti nasilju, a podaci bi mogli biti drugačiji da su pitana deca ili odrasle osobe koje su sa njima u stalnim kontaktima (vaspitačice, učiteljice, bliski rođaci). Takođe, samo su žene davale informacije o intervencijama i uslugama institucija u zajednici, o tome šta su tražile i šta su dobile, a njihova procena je, između ostalog, zavisila i od informisanosti o nadležnostima i mogućnostima službe. Podaci istraživanja govore da žene pokazuju veće zadovoljstvo ukoliko je pružalac usluge ispoljio razumevanje za njen problem, ukoliko je nije okrivljavao i nije umanjivao i opravdavao nasilje ili nasilnika, čak i kada nisu dobile usluge koje je sistem mogao da im pruži (Lybecker, Jensen and Nilsen, 2005; Ignjatović, 2004b).

¹⁴ Prethodno, „pilot“-ispitivanje u Autonomnom ženskom centru pokazalo je da su žene sklone da navedu samo nekoliko najupadljivijih karakteristika ili posledica nasilja. Kada ih konsultantkinja pita o prisustvu drugih oblika nasilja ili posledica, one daju potvrdne izveštaje i opisuju specifične okolnosti, relevantne za nalaze istraživanja.

¹⁵ Konsultantkinje su imale jednodnevni zajednički sastanak 4. aprila 2012. godine. Uz upitnike su pripremljena i uputstva za konsultantkinje, koja su uključivala i tumačenje pojedinih termina.

Trebalo je odrediti i na koji period se odnose pitanja o nasilju, posledicama i intervencijama, na period ikada ranije u životu žene, odnosno deteta, ili na period poslednjih 12 meseci. Odluka da se prikupljaju podaci o oba vremenska perioda usložnjavala je ispitivanje, ali je omogućila da se uoče određeni trendovi u ispitivanim pojavama. Takođe, u istraživački nacrt je uključena i razlika u učestalosti prisustva ispitivanih pojava (nasilja, promena u ponašanju i posledica), jer su se ove pojave mogle desiti samo jednom, ali i više puta, što bi moglo bitno da određuje stav žene, ali i reakciju sistema.

Posebno osetljivo bilo je pitanje o tome da li su sva deca na isti način izložena nasilju, ili samo neka od njih, da li sva deca imaju vidljivu reakciju i posledicu, a posebno da li je ona jednaka za svako dete. Nije bilo moguće, uz sva praktična ograničenja ovog istraživanja, a prvenstveno u odnosu na činjenicu da je žena u nevladinu organizaciju došla po uslugu, a ne da bi učestvovala u istraživanju, dobiti specifične odgovore na sva pitanja u odnosu na svako dete, a to je ograničilo rezultate obrade u odnosu na varijable uzrast i pol deteta. Ovo bi ograničenje moralo biti prevaziđeno u nekom budućem, sveobuhvatnijem istraživanju.

Ne manje važno ograničenje uključivalo je mali broj ispitanica iz ruralnih krajeva i mali broj predstavnica različitih etničkih i nacionalnih grupa (sa izuzetkom Romkinja), što je onemogućilo međusobno poređenje rezultata po ovim varijablama. Konačno, neke žene i neka deca imaju snažnu rezilijentnost na teške i stresne životne okolnosti, ali ograničenja u obimu ovog istraživanja nisu nam dozvolila da prikupljamo i ovu, dragocenu vrstu podataka, što bi svakako trebalo raditi ubuduće.

Ovo istraživanje smatramo početnim i verujemo da će neko naredno istraživanje, bazirano na većem uzorku, koji bolje odražava celokupnu ciljano grupu, moći da prevaziđe navedena ograničenja i ponudi još precizniju sliku o ovoj složenoj pojavi, kako bi se prevazišao partikularni pristup njenom rešavanju, koji zanemaruje potrebe i prava obe, jedne ili druge korisničke grupe, ili čak proizvodi štetne posledice po decu i njihove majke.

Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem

4

**REZULTATI
ISTRAŽIVANJA**

4 REZULTATI ISTRAŽIVANJA

■ Karakteristike nasilja prema ženama

Gotovo sve žene (92,9%) iz ovog uzorka imale su iskustvo *fizičkog nasilja* učinjenog od aktuelnog ili bivšeg partnera sa kojim imaju maloletnu decu. One su bile izložene različitim oblicima fizičkog nasilja (od jednog do devet), što je prikazano u *Tabeli br. 1*. Većina žena je trpela *pet odnosno šest* oblika fizičkog nasilja, a po učestalosti najrasprostranjeniji su bili *šamaranje i gađanje predmetima, guranje i vučenje, razbijanje i bacanje predmeta po kući* („pokazivanje sile“), *udaranje i pretnje povređivanjem*, svaki pojedinačno izražen u više od polovine slučajeva. Skoro trećina žena je imala *iskustvo davljenja*, a svaka peta iskustvo *napada uz korišćenje oružja ili oruđa* koje može da povredi (videti *Tabelu br. 2*). U opisima svog iskustva žene su navodile da je fizičko nasilje učestalo, brutalno, po život opasno, da je počelo od početka partnerske relacije, uključujući i period trudnoće, da se nastavljalo i po prekidu partnerske relacije, menjajući samo forme, a ponekad i izvršioca (umesto nasilnog partnera, žena po povratku u primarnu porodicu trpi nasilje svoga oca). Iz beleški konsultantkinja saznajemo:

„Fizičko nasilje je intenzivno i posebno brutalno, uključujući i nasilje u trudnoći (prebijanje), nasilje pred drugima, na javnom mestu.“ „Žena je svakodnevno izložena nasilju, muž je hronični alkoholičar.“ „Vrlo često je šamara kada se iznervira, baca sve po kući, lomi nameštaj, gura je, ne gleda da li će se ona povrediti.“ „Bije je, razbija sve po kući, udara je pesnicama, po glavi i telu, čupa je za kosu.“ „Trpi nasilje od početka braka.“ „Fizičko nasilje je gotovo svakodnevno.“

„Preto joj oružjem (pištolj i puška) i izbacivanjem iz kuće.“ „Preto joj je nožem i čekićem.“ „Preto da će je ubiti iz vatrenog oružja (ima pištolj, radi kao noćni čuvar), ako ga napusti i odvede dete od njega.“ „Maše pištoljem i govori da će se ubiti.“

„Fizičko nasilje se javlja periodično, ali su periodi nasilja u poslednje vreme mnogo duži i ozbiljniji.“ „Nasilnik se odskora preselio kod ljubavnice, a kad god svrati do kuće da uzme garderobu ili nešto drugo, nasilan je prema ženi i deci.“ „Muž joj radi u Nemačkoj, dolazi u Srbiju svaka tri meseca; kad dođe, nasilan je prema ženi i deci.“ „Žena je razvedena od nasilnika već dve godine, ali je on i dalje fizički zlostavlja.“

„Žena je ranije bila u braku sa nasilnikom, a sada trpi nasilje od oca, kod kojeg živi.“ „Nasilnik je otac žene, odnosno deda njene ćerke. Žena/majka je gluvonema.“

Bezmalobesve žene (99,4%) istovremeno su, uz druge vrste nasilja, trpele i različite forme *psihičkog nasilja* (od *jednog do osam* različitih oblika psihičkog nasilja). Najveći procent žena je istovremeno trpeo *pet* i *šest* oblika psihičkog nasilja (prikazano u *Tabeli br. 1*). Najučestalije su prisutni *vredanje, omalovažavanje i pretnje* (u više od 85% slučajeva). Više od polovine žena imalo je iskustvo *uznemiravanja, kontrole i ucene* (videti *Tabelu br. 2*).

Psihičko zlostavljanje je bilo svakodnevno, pred decom, drugim članovima porodice, u prisustvu ljudi izvan porodice. Pretnje su se najčešće odnosile na oduzimanje i/ili odvajanje dece od majke, bez mogućnosti da ih viđa. Izolacija je uključivala ograničavanje kontakta sa primarnom porodicom žene, i za ženu i za decu. Uznemiravanje se nastavljalo i po napuštanju zajednice, posebno na radnom mestu žene. Zahtevi da se žena vrati nasilniku uglavnom su bili povezani s ucenama u vezi sa ograničenjima i/ili zabranama održavanja odnosa dece sa majkom, a pominjano je i samopovređivanje. Konsultantkinje beleže:

„Psihičko zlostavljanje je doživljavala svakodnevno.“ „Vređa ženu pred decom i ostalim članovima porodice.“ „Svakodnevno vredanje i pretnje, naročito pred drugima.“ „Stalno omalovažavanje i nazivanje pogrdnim rečima (kao kroz šalu), preto da će je ubiti ako odvede decu.“ „Naziva je pogrdnim imenima, preto joj, ucenjuje da će joj oduzeti decu, vređa je i po nacionalnoj osnovi.“

„Nije joj dozvoljavao da ode u posetu roditeljima i niko nju nije mogao da posećuje.“ „Izolacija se odnosila samo na decu, branio je deci da viđaju njene roditelje, iako žive u istom dvorištu.“ „Zabranjuje komunikaciju dece (troje) sa ženinim rođacima, prijateljima, komšijama i njihovom decom.“ „Najdramatičnije je postavljanje kamera u kući (vizuelni i audio-zapis), praćenje, ljubomora i optuživanje za preljubu, pretnja oduzimanjem dece.“

„Pretnje od muža su se odnosile na socijalnu radnicu koja će potvrditi da je ona 'luda' i nikad više neće videti decu.“ „Više je puta napuštala zajednicu i morala da se vrati zbog pretnji.“ „Ucenjuje je i preti joj da će joj oduzeti decu i da ih više nikad neće videti ako ga napusti.“ „Najviše je povređuju pretnje usmerene na decu i njene roditelje (deca će te mrzeti, umreće ti majka, kao i otac).“

„Uznemiravanje je krenulo kada ga je napustila. Primi po 50 SMS poruka na dan, neprekidno zove, prati je da bi je uznemiravao u stanu koji je iznajmila. Jednom je dolazio na posao da je uznemirava.“ „Gde god da krene, on je uvek prati (tajno). Više puta se dešavalo da se stvori niotkud.“ „Uopšte nema mira od njega.“

„Često se služi i emotivnom ucenom 'ubiću se'.“

Većina žena (79,4%) prepoznala je izloženost različitim oblicima *ekonomskog nasilja*. Najučestalije su žene istovremeno bile izložene *jednoj i dvema* podvrstama ekonomskog nasilja (*Tabela br. 1*). Skoro polovina žena je doživela iskustvo *oduzimanja novca ili druge imovine*, kao i iskustvo *zabrane zapošljavanja, dovršetka škole ili školovanja*. Trećina žena je imala iskustvo *zabrane korišćenja zajedničkih dobara*, ili problem sa *nedavanjem izdržavanja*, dok je svaka peta žena *uznemiravana na radnom mestu* (*Tabela br. 2*). Brojni i raznorodni primeri ekonomske zloupotrebe uključivali su ograničavanja novca za svakodnevne potrebe domaćinstva, lične potrebe žene, ali i ometanje upotrebe aparata, pod izgovorom štednje, što je dodatno opterećivalo žene u obavljanju svakodnevnih kućnih poslova.

Nasilni partneri su nastojali da spreče zapošljavanje žena, ograničavajući njenu nezavisnost. Suprotno, ukoliko je žena bila zaposlena, ili je imala rođake od kojih je mogla dobiti finansijsku podršku, prisiljavana je da daje sav novac suprugu, koji ga je iskorišćavao za svoje potrebe, često i za alkohol. Neki muškarci su ostavljali žene u dugovima, a neki su svoje razvijene

socijalne kontakte koristili kako bi izdejstvovali da žena ostane bez zaposlenja. Mnogi su uznemiravali i bili nasilni prema ženama na njihovom radnom mestu, što je uslovljavalo niz neprijatnosti ili gubitak posla. Nedavanje sudski određene sume za izdržavanje dece takođe je česta pojava. Retko, ali ipak registrovano, bilo je i omogućavanje ženi finansijskog blagostanja, uz psihičko i fizičko nasilje.

„Ograničavao je novac za potrebe dece.“ „Muž je davao nedovoljno ili nimalo novca za svakodnevnu ishranu.“ „Nije joj davao novac potreban za dnevne izdatke i dete. Branio je korišćenje veš-mašine i električnog šporeta, jer ih je on kupio.“ „Zajedničkom ušteđevinom on raspolaže. Žive u stanu njegovih roditelja i primorava je da ona daje novac za stanarinu (novac ide njemu).“ „Sva dobra su njegova.“

„Posle porodijskog bolovanja nije joj dozvolio da se vrati na posao.“ „Ubeđivao ju je da nije dobro da žena radi, a kada je radila, uzimao joj je platu.“ „Žena bi da radi, međutim, to nije moguće (muž joj zabranjuje), a potroši novac od MOP-a i dečjeg dodatka.“ „Zabranjivao je ženi da radi, nije joj davao novac da ode kod frizera, na kafu sa drugaricama... Terao ju je da u trudnoći sve pere na ruke. Kuća u kojoj žive samo je njegova, auto je samo njegov.“ „Kontrolisao je gde troši novac, nije joj dozvoljavao da radi, morala je da ga pita i obrazlaže zašto joj treba 100 dinara, iako je on privatnik, veoma dobro situiran.“

„Muž je često bio bez posla i uzimao joj je sve što zaradi.“ „Tera je da pozajmljuje i traži (kao pomoć) novac od njene familije.“ „Oduzima joj novac koji joj brat šalje iz inostranstva.“ „Novac koji je uzimao trošio je na alkohol.“

„Imali su zajedničku firmu koja se vodila na ženu, a on je napravio dugovanja. *Dugovanja su moja, sve ostalo je njegovo.*“ „On je bogat i ima društvene kontakte koji mu omogućavaju da ona ostane bez posla ili da dobije zaposlenje.“

„U više navrata je napustila posao čišćenja zgrada, jer ju je nasilnik tukao na radnom mestu.“ „Često dolazi u pekaru gde radi i maltretira je.“ „Žena je morala da napusti radno mesto, vređao je nju i njene mušterije kad bi svratio ili prolazio pored njenog radnog mesta (prodavnica).“

„Ne daje novac u kuću već dve godine, dolazi na posao i preti joj.“ „Nasilnik je napustio kuću (zajedničku) i ne daje joj novac za izdržavanje za nju i njihovu ćerku.“ „Posle napuštanja vanbračne zajednice davao je izdržavanje tri meseca, a potom je prestao.“

„Veoma je velikodušan, ne oskudevaju ni u čemu, ona ima kontrolu nad novcem koji se koristi za održavanje domaćinstva.“

Čak polovina žena iz ovog uzorka bila je izložena i različitim formama *seksualnog nasilja*, najčešće *jednoj* ili *dvema* (Tabela br. 1). Žene su najčešće *prisiljavane na seksualni odnos* i na *ponižavajući seksualni odnos* (Tabela br. 2). Uobičajeno je za ovu grupu žena da nisu imale slobodu izbora u vezi sa seksualnim odnosima sa svojim partnerima, da nisu smele da odbiju odnos, koji je često sledio posle fizičkog maltretiranja, ili da nisu mogle da odbiju seksualne radnje koje ne žele. Neke žene navode i suprotno iskustvo, odbijanje partnera da imaju bilo kakav seksualni odnos, kao i „normalne, čak i nežne“ seksualne odnose sa partnerom, koji ne isključuju prisustvo drugih vrsta nasilja.

„Žena ne sme da odbije seksualni odnos, mora da pristane i zna da bi primenio fizičku silu i nasilje ako bi pružila otpor.“ „Posle prebijanja želi da ima seksualni odnos sa njom.“ „Povraća joj se od svega, navjše voli kada je mrtav pijan, pa je ne dira.“ „Najčešće plače tokom seksualnog odnosa, ali on to ne primećuje.“ „Smatra da ako vodi ljubav sa njim, ona ga neće varati sa drugim.“ „Više puta je imala prekide neželjene trudnoće.“

„Prisiljava je da gledaju porno-filmove koje on 'narezuje' i nelegalno prodaje.“ „Prisiljava je na seks sa drugim muškarcem, ali ne radi novca.“ „Kad je pokušao da je prinudi na prostituciju, ostavila ga je.“ „Pored redovnih ponižavajućih radnji, vrh njegovih ekonomsko-seksualnih maštarija bio je da me uda za dedu, deviznog penzionera, i da svakog meseca na meni zaradi 500 evra.“

„On je odbijao seksualne odnose sa njom oduvek i dosledno, izuzev kada je hteo dete.“ „Već par godina nemaju seksualne odnose.“ „Imamo normalan seksualni odnos.“ „Tu je uvek bio nežan.“

Tabela br. 1: Broj i procent različitih vrsta i oblika nasilja kojima je žena bila istovremeno ili sukcesivno izložena od strane svog partnera

Broj oblika nasilja ispoljenih istovremeno	Fizičko nasilje		Psihičko nasilje		Ekonomsko nasilje		Seksualno nasilje	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Nema	11	6,5	1	0,6	34	20	85	50
Jedan	8	4,7	5	2,9	54	31,8	38	22,4
Dva	16	9,4	18	10,6	28	16,5	23	13,5
Tri	20	11,8	19	11,2	35	20,6	14	8,2
Četiri	22	12,9	20	11,8	9	5,3	7	4,1
Pet	37	21,8	30	17,6	10	5,9	3	1,8
Šest	28	16,5	26	15,3				
Sedam	13	7,6	23	13,5				
Osam	13	7,6	28	16,5				
Devet	2	1,2						

Tabela br. 2: Učestalost različitih vrsta i oblika nasilja koje su prema ženama činili njihovi partneri (bili su dostupni višestruki odgovori, te je procentualni zbir veći od 100)

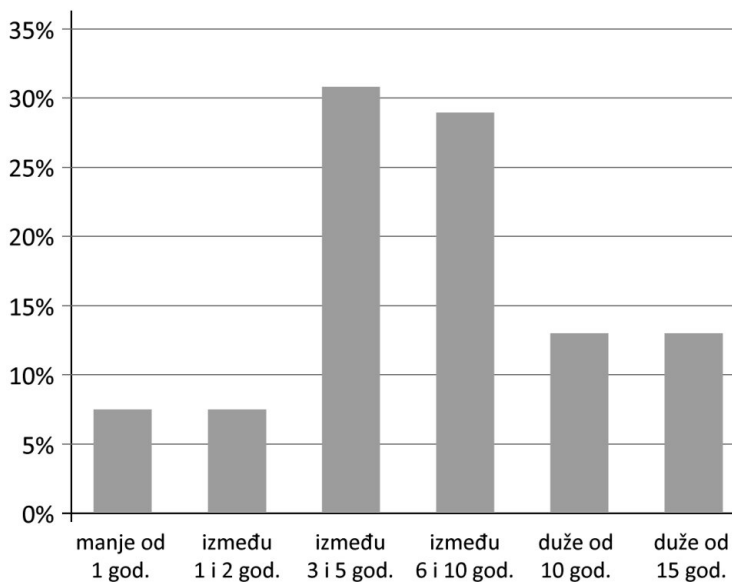
Fizičko	%	Psihičko	%	Ekonomsko	%	Seksualno	%
Šamaranje, gađanje	74,1	Vređanje	92,9	Oduzimanje novca, imovine	47,1	Prisiljavanje na odnos	43,5
Guranje, vučenje	72,9	Omalovažavanje	85,9	Zabrana zapošljavanja	42,9	Prisiljavanje na ponižavajući odnos	20
Razbijanje, bacanje stvari	68,8	Pretnje	84,1	Zabrana korišćenja zajedničkih dobara	34,7	Prisiljavanje na neželjene seksualne radnje	17,1
Udaranje	65,9	Uznemiravanje	60	Nedavanje izdržavanja	32,4	Silovanje	15,9
Pretnje povredama	58,2	Kontrola	59,4	Uznemiravanje, nasilje na radnome mestu	20	Prisiljavanje na prostituciju	4,1
Šutiranje, prebijanje	50,6	Ucene	54,7				
Davljenje	29,4	Praćenje, uhođenje	42,9				
Korišćenje oružja/oruđa	21,2	Izolacija	42,9				

Trajanje nasilja

Najveći broj žena koje su se obratile ženskim NVO izložen je nasilju u partnerskoj relaciji u dužem periodu, jedna trećina *između 2 i 5 godina* i gotovo trećina *između 5 i 10 godina*. Relativno mali broj žena potražio je pomoć ženskih organizacija na početku partnerske veze ili u ranoj fazi pojave nasilja. Manje od jedne desetine intervjuisanih žena nalazi se u nasilnom odnosu koji traje do jedne godine, a još toliko u nasilju koje traje do dve godine. Žene trpe nasilje tokom dužeg razdoblja, nekada više od 10 godina, čak i duže od 15 godina (nešto više od petine uzorka), što potvrđuje da mnoga deca odrastaju u okolnostima u kojima su njihove majke i ona izloženi nasilju.

Brojni su uzroci za ovu pojavu. Pored otežavajućih faktora u porodičnom okruženju i nepovoljnih faktora u vezi sa socijalnom mrežom (od negativnih stavova i predrasuda, preko nedostatka resursâ za podršku ženi i njenoj deci), važan je doprinos institucija u zajednici, posebno onih sa javnim ovlašćenjima, da pruže zaštitu od nasilja u porodici i podršku svim žrtvama, o čemu će biti još reči.

Grafikon br. 4: *Trajanje nasilja prema ženama*

■ Pozicija dece u nasilju koje trpi njihova majka

Prema saznanju i izjavama žena-majki, u više od dve trećine slučajeva deca su *prisustvovala nasilju* koje čini njihov otac prema supruzi – njihovoj majci – u ranijem periodu i u poslednjih 12 meseci. Jednom nasilnom događaju prisustvovao je sasvim mali broj ove dece – odnosno, u skoro 95% slučajeva deca su prisustvovala *više od jednog puta* nasilju oca prema njihovoj majci (Tabela br. 3).

Tabela br. 3: *Pozicija dece u nasilju kojem je (bila) izložena njihova majka*

	Ikada ranije		U poslednjih 12 meseci		Jednom		Više puta	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Broj i procent slučajeva								
Deca prisustvovala nasilju	130	76,5	124	72,9	7	5,4	123	94,6
Prisutno nasilje prema deca	78	45,9	63	37,1	13	16,7	65	83,3

Dugačak spisak različitih iskustava dece sledi ovaj podatak. Majke navode da su deca gledala različite oblike fizičkog i psihičkog nasilja prema njima, da očevi uglavnom nisu vodili brigu o tome da li su deca prisutna ili ne, da su deca ponekad bila u susednoj prostoriji i sve su mogla da čuju, ili su mogla da vide neposredne posledice nasilja. Sasvim mala deca su ponekad bila u rukama majke, pojedinu decu otac je primoravao da gledaju, a drugu je kažnjavao. Samo u pojedinačnim, retkim slučajevima nasilnik je ženu tukao kada su sami, a tu vrstu kontrole je ponekad uvodio posle prijave nasilja nekoj od institucija. Konsultantkinje beleže:

„Gledali su batine, svađe, kuknjavu, vrisku.“ „Nikada ne vodi računa o tome da li je dete tu ili nije, tuče je pred detetom.“ „Tukao ju je pred decom i kada deca nisu u sobi, već u susednoj, deca bi vrištala.“ „Žive u garsonjeri.“ „Devojčica je bila u rukama majke kad je otac majci razbio nos.“ „Jednom ju je udario i pala je u kadu, video ju je mlađi sin, koji je mislio da je ubijena i

i nije mogao da se pomeri.“ „Bili su svedoci nasilja, a u poslednje vreme i žrtve. Cepa im garderobu, tuče ih, lupa i vuče za kosu po kući.“ „Bila je u krevecu, vrištala je.“ „Gledala su nasilje, otac ih je na to primoravao.“

„Gledali su kad me maltretira i stariji sin je vrištao ‘pusti mamu’ i obe šačice stavljao u usta.“ „Videla je kako otac prebija majku, bila s majkom kod lekara radi lečenja povreda, slušala vređanja i drugo verbalno nasilje.“ „Deca su jednom videla to šamaranje i od tada se plaše za majku, a oca izbegavaju.“ „Sećaju se da je tata davio mamu i govore o tome.“ „Pitaju mamu što je tata ljut i zašto ona plače. Starija ćerka briše mami suze.“ „Gledala, čula, umešala se, branila majku, javljala njenim roditeljima šta se desilo.“ „Omalovažavao je, vređao pred decom, ubeđivao da im je majka zla, da bi prešli da žive kod njega.“

„Ranije mu je bilo svejedno, otkako ga je prijavljivala CSR-u, vodio je računa da to ne bude pred decom.“ „Trudio se da budu sami.“

Majke misle da su deca *znala, osećala ili videla posledice nasilja* koje je njihov partner činio prema njima i kada nisu (direktno) prisustvovala nasilju, u skoro dve petine slučajeva (38,8%). Izraz lica majke (uplakana, tužna, ćutljiva, ponižena, uznemirena), ili povrede, govorili su deci koja nisu prisustvovala nasilju da nešto u odnosu između roditelja nije u redu.

„Videli su po izrazu lica da se nešto loše dešava u porodici.“ „Uplašen je bio stariji sin, stavljao mi je glavu u krilo i pitao me: *Šta ti je, mama?*“ „Čak i kada deca nisu prisustvovala, osećala su po njoj i bila ćutljiva, ponižena i tužna.“ „Deca su osećala kad je majka uznemirena i ona su bila uznemirena, iako nisu bila prisutna u vreme kada se dešavalo nasilje.“ „Govorio je (sin) kada poraste, da će mu slomiti kosti.“ „Ćerka bi prilazila majci, mazila bi se, ljubila je, govorila da samo nju voli, i stiskala se uz nju.“ „Kada se on pojavi, ona ćuti i samo gleda. Nekada se zalepi za mene i samo plače.“ „Govorila su joj da ne bude tužna i da ne vole oca, jer je tuče.“ „Uplašeno gleda majku a ne može da pomogne.“ „Znaju, ali se plaše o tome da razgovaraju.“

Gotovo u polovini slučajeva u kojima su majke izložene nasilju od strane partnera, *nasilje je bilo prisutno i prema deci*, a u trećini slučajeva nasilje prema deci desilo se i u poslednjih 12 meseci. U 17% slučajeva nasilje prema deci desilo se samo jednom (*Tabela br. 3*). I ovu pojavu karakteriše

dug spisak različitih oblika nasilja prema deci, od učestalog vikanja, svađa, uvreda i pretnji, posebno kada deca pokušavaju da pomognu majci, preko udaraca, batina, zatvaranja u mračne prostorije i ograničavanja kontakata. Očevi deci govore da su im majke lude, nazivaju ih pogrdnim imenima, govore da ih majke ne vole, uskraćuju kontakte sa majkama koje su izašle iz nasilja. U izveštajima konsultantkinja se navodi:

„Mnogo se svađa sa sinom i ćerkama.“ „Odvija osigurače kad se dete tušira, psuje, vređa, preti – non stop.“ „Batine, psovke, uvrede.“ „Udarci po glavi, šutiranje, urlanje na dete, zaplašavanje.“ „Vređanje, klevete, batinanje, zatvaranje u opasne prostorije, bez svetla, pune vlage.“ „Udaranje u zid.“ „Dete je izbačeno iz kuće sa majkom.“ „Preti da će istući i dete kada ga ono moli da prestane da tuče majku.“ „Kad deca pokušaju da brane majku, uvek i ona dobiju batine.“

„Ćerki je rekao da će biti kurva, kao njena majka, takođe je pretukao.“ „Nikada ga nije tukao, ali se služi ucenama.“ „Otac govori deci da ih je majka napustila, da ih ne voli.“ „Otac govori pred ćerkom da joj je majka luda.“ „Samo prema starijem sinu vrši psihičko nasilje.“ „Izolacija, kontrolisano kretanje, ograničena komunikacija, vređanje.“ „Dete ne sme ništa da uradi bez njegovog znanja. Mora da ga gleda pravo u oči kada mu se obraća.“ „Uskraćuje detetu kontakt sa majkom.“

Reakcije dece na nasilje koje su trpele njihove majke, a kojem su i sama bila izložena u velikom procentu, bile su različite i svakako zavisne od uzrasta dece. Mlađa deca imaju manje resursa da se suprotstave ocu ili da zaštite majke. Neka od njih pokazivala su strah i preplašenost očevim ponašanjem, sklanjala su se i ćutala, dok su druga *pokazivala inicijativu*, zvala su u pomoć ili su tražila od majke da prijavi ili napusti oca. Iako *fizičko ili verbalno uključivanje dece*, u nameri da se majka zaštiti od nasilja ili otac zaustavi u činjenju, predstavlja veliki rizik da dete i samo bude povređeno, ovo je bila najučestalija reakcija dece, prisutna u više od dve petine slučajeva (*Tabela br. 4*).

Tabela br. 4: Reakcije dece na nasilje kojem je (bila) izložena njihova majka (bili su dostupni višestruki odgovori, te je procentualni zbir veći od 100)

Kako su deca reagovala?	N	%
Fizički ili verbalno su se uključila	73	42,9
Pobegla, sklonila se	67	39,4
Zvala su pomoć	42	24,7
Tražila od majke da napusti oca	42	24,7
Tražila od majke da prijavi oca	24	14,1

Žene su izveštavale o različitim nastojanjima dece da zaustave očeve i da zaštite svoje majke, od zaštite vlastitim telom, preko molbi ocu da prekine i izađe iz kuće, do udaranja i vikanja na oca, koja se najčešće završe batinama usmerenim prema detetu. Starija deca su pokušavala da zaštite mlađu decu, a ponekad su se deca pridruživala ocu, svađala su se i raspravljala sa majkama, što potvrđuje da izloženost dece nasilju predstavlja negativan model ponašanja koji deca i sama usvajaju.

„Ćerka je nekoliko puta stala ispred mene da me zaštiti i verbalno se sukobljavala sa njim.“ „Stariji sin ga je fizički zadržavao, zagrlji ga dok se ne umiri, moli ga da prestane.“ „Molila je oca da prestane, donosila mu cipele da se obuče i izađe.“ „Ćerka je kao mala stala između roditelja dok je otac napadao majku. Kada ju je otac pretukao, prestala je da se meša.“ „Udarala je oca, vikala, molila, plakala.“ „Dečak je udarao oca u leđa.“ „Ćerka se uključi fizički i uvek i ona i majka budu premlaćene.“ „Srednja ćerka se potukla sa ocem.“ „Zvala je policiju, udarala oca.“ „Starija deca pokušavaju da zaštite mlađu.“ „Ponekad se sin pridruživao ocu u svađama i raspravama sa majkom.“

Deca su se iz situacija nasilja sklanjala na različita mesta u kući (u drugu sobu, kupatilo, ostavu, podrum, iza fotelje, ispod pokrivača) ili su odlazila iz kuće, kod srodnika koji žive u istom dvorištu, na drugom spratu zajedničke kuće, kod komšija i slično. Neka deca nisu smela da se sklone iz situacije nasilja zbog očevih pretnji.

Iako su deca u svakom četvrtom slučaju tražila od majke da napusti supruga, ređe su tražila da majka prijavi oca institucijama (policiji ili centru za socijalni rad; videti *Tabelu br. 4*). U nekim slučajevima deca su tražila od majki da povuku prijavu za nasilje protiv oca, u strahu da će on izgubiti posao ili otići u zatvor, ili su molila majke da se vrate nasilnom suprugu kojeg su napustile. Retko, deca su se pridruživala ocu okrivljavajući majke za nasilje. Očekivano, deca malog kalendarskog uzrasta nisu pokazivala mnogo inicijative za izlazak iz nasilne situacije, uglavnom su ćutala i plakala, ili su predlagala majkama da zajedno odu da žive kod rođaka. Žene su navodile:

„Devojčice su tražile od majke da povuče prijavu u SUP-u, a da se razvede (otac je policajac i boje se da ne ostane bez posla).“ „Molile su majku da ih ne ostavlja i da ne ide od kuće.“ „Deca su izašla bosa na ulicu da bi zvala pomoć, da bi je zaštitili dok je ležala na ulici pretučena.“ „Molile su majku da odu da žive na drugom mestu (kod tetke, mamine majke).“ „Pokušala su da pobegnu od kuće.“

„Male su i uplašene.“ „Nisu tražila ništa, uglavnom ćute i plaču.“ „Dete ima skoro dve godine, tako da ne može da reaguje.“

„Misli da je majka kriva i na očevoj je strani.“

■ Posledice koje imaju deca usled izloženosti nasilju prema njihovim majkama

Majke su pitane o *posledicama* koje su imala deca usled izloženosti nasilju prema njima, i to o *fizičkom povređivanju dece* i o *drugim vrstama ugroženosti dece*, kao što su: gledanje dolaska policije i odvođenje oca u pritvor, gledanje ili saznanje o tome da je majka odvedena u hitnu pomoć ili bolnicu, odlazak u institucije i na sud zbog nasilja koje se dešava u porodici, napuštanje kuće/doma sa majkom ili majčin odlazak iz kuće/doma bez dece. Majke su takođe izveštavale o *promenama koje su primetile kod dece*, koje tumače kao posledicu izloženosti dece nasilju u porodičnom kontekstu, a koje obuhvataju promene u ponašanju, u osećanjima, u učenju i školskom uspehu, u odnosu sa ocem, u druženju sa vršnjacima, slobodnim aktivnostima i u zdravstvenom stanju dece.

Prikazani podaci o učestalosti prisustva određenih ugroženosti i posledica odnose se na broj slučajeva u kojima je neki problem primećen, bez obzira na to da li je pojava registrovana kod jednog, većeg broja ili sve dece. Kako je broj dece (316) veći od broja ispitanih žena (170), podaci o učestalosti pojave ne ukazuju na broj dece koja su njom pogođena, nego na broj slučajeva/podrođica u kojima je kod bar jednog deteta registrovana neka od posledica izloženosti dece nasilju u porodičnom kontekstu.

Tabela br. 5: *Ugroženost dece nasiljem kojem su izložene njihove majke (bili su dostupni višestruki odgovori, te je procentualni zbir veći od 100)*

Vrste posledica za decu	Ikada ranije		U poslednjih 12 meseci		Broj ugroženosti	Ikada ranije	U posl. 12 mes.
	N	%	N	%			
Deto zajedno sa majkom napustilo kuću/dom	61	35,9	72	42,4	nema	43,5	28,8
Deto gledalo dolazak policije	52	30,6	55	32,4	jedna	24,1	31,8
Fizička povreda deteta	44	25,9	32	18,2	dve	12,9	18,2
Deto bilo na sudu/u instituciji	28	16,5	39	22,9	tri	10,6	10,0
Majka napustila kuću bez dece	28	16,5	38	22,4	četiri	6,5	8,2
Majka odvedena u hitnu pomoć	27	15,9	33	19,4	pet	1,8	1,8

Kao što je prikazano u *Tabeli br. 5*, deca su na različite načine bila ugrožena situacijom nasilja u porodici. Ove pojave su pokazivale tendenciju *veće učestalosti u poslednjih 12 meseci* nego u ranijem periodu, što je, verovatno, povezano i sa odlukom žena da potraže pomoć institucija i podršku od ženskih organizacija.

Žene su izvestile da deca u ranijem periodu u dve petine slučajeva nisu imala iskustvo sa navedenim ugrožavajućim situacijama, ali se to promenilo

u poslednjih 12 meseci. Aktuelno, povećala se izloženost dece ugrožavajućim situacijama koje prate događaje nasilja. Najčešće, u trećini slučajeva, deca su imala iskustvo samo sa jednim tipom ugroženosti, dok su u svakom petom slučaju deca imala iskustvo sa dve, a u svakom desetom sa tri navedene forme ugroženosti.

Fizička povreda dece, kao posledica nasilja kojem su bile izložene njihove majke, u većem je procentu bila zastupljena u ranijem periodu, ali je i u poslednjih godinu dana svaki peti slučaj nasilja takođe rezultovao povredom deteta. Povrede su najčešće uključivale crvenilo od udaraca i modrice, a bilo je i ogrebotina, krvarenja iz nosa, naprslina, te u pet slučajeva prelom kostiju.

„Modrice, crvenilo, ogrebotine.“ „Počupana kosa.“ „Uglavnom bi decu šamarao.“ „Modrica iznad oka (dete je imalo samo 6 meseci).“ „Stariji sin je imao više puta naprsu usnu od šamara, modrice, crvenilo, a mlađeg je u uzrastu od 4,5 meseci gurnuo kroz krevetac i povredio ga daskama sa krevca i još mnogo toga.“ „Povrede od batina, modrice i crvenilo, pocepao je bubnu opnu starijem sinu dok ga je tukao.“ „Ćerka je imala naprslinu nosa, modrice u predelu bubrega, sin potres mozga, modrice, crvenilo.“ „Kvarenje iz nosa zbog šamara.“

Podaci govore da su žene najčešće pribegavale odlasku iz kuće i vođenju dece sa sobom, više od dve petine ispitanih žena imalo je ovo iskustvo u poslednjih 12 meseci. Boravci izvan kuće, bez trajnog rešenja, umeli su da potraju i po godinu dana. Velikom broju žena to nije bilo prvo i jedino iskustvo, što ukazuje da je ovo rešenje bilo samo privremeno i da nasilje nije zaustavljeno. Deca su ostajala u kući bez majke – gotovo svaki četvrti slučaj u poslednjih 12 meseci – kada je ona zbog nasilja morala da izađe, a nije mogla da ih povede sa sobom, najčešće jer su nasilnici to sprečavali ili zato što nije imala mesto na koje može da ih odvede. Među posledicama izloženosti dece nasilju u svakom trećem slučaju ranije, ali i u poslednjih 12 meseci, navodi se da su deca gledala dolazak policije u domaćinstvo. Njihove majke uglavnom izjavljuju kako je policija upozoravala nasilnika da se smiri, ili da ne uznemirava komšiluk, i odlazila, a nasilje se nastavljalo i posle ove intervencije. Tek u svakom četrnaestom slučaju ranije, a u svakom jedanaestom slučaju u poslednjih 12 meseci dolazak policijske patrole praćen je odvođenjem nasilnika u policijsku stanicu.

Deca su takođe u poslednjih godinu dana učestalije (gotovo svaki četvrti slučaj) bila izložena odlascima u institucije ili na sud zbog nasilja u porodici, ili su bila svedoci majčinih povreda zbog kojih je dolazila hitna pomoć i odvodila majke na medicinsku intervenciju, svaki peti slučaj. U pojedinim slučajevima deca su izložena pretnjama očeva da će ubiti njihove majke ako ih one napuste, ili sprečavanju da održavaju kontakte sa majkama koje su izašle iz nasilja. U dva slučaja deca su smeštana u hraniteljsku porodicu, a u jednom u petodnevni vrtić (dete je u porodici boravilo samo vikendom), zbog toga što majka nije imala smeštaj, a otac nije hteo da brine o deci, ili pak zbog oslabljenih kapaciteta majke da brine o deci.

„Deca su bila u CSR-u zbog nasilja i sa majkom su boravila u prihvatilištu za žrtve nasilja mesec dana.“ „Poslednjih godinu dana nalaze se u sigurnoj kući.“ „Više puta su sa majkom odlazili kod bake i dede.“ „Sin svakodnevno trpi pritiske oca da nagovori majku da se vrate kući. Dete i samo počinje da veruje da je to stvarno ispravno, iako ga je mnogo puta povredio.“

„Sin je više puta gledao dolazak policije.“ „U više navrata policija je dolazila na njen, ili poziv komšija, jer je uznemiravao i komšiluk, ali se dešavalo da policija i ne reaguje na poziv.“ „Gledali su kad ga je policija jurila, a on je bežao.“ „Bila su u policiji sa majkom.“ „Dete prisustvuje pretnjama: „Mama će ti završiti mrtva ako ode od kuće, a tata bude u zatvoru.“ „Otac je dete odveo u drugi grad i uskratio majci da vidi dete.“ „Ona nema nikakav kontakt sa detetom od marta meseca.“

„Dete je u petodnevnom institucionalnom boravku, što je posledica oslabljenih kapaciteta majke da o njemu brine (uz saglasnost oca, koji ne želi da brine o detetu).“

Iskustva žena govore da su one, ili njihove porodice, dugo vremena ćutale i skrivale nasilje, verovatno pokušavajući da se prilagode nemogućim zahtevima svojih partnera, u veri da je nasilje situacionog karaktera i da će prestati. Mnoge su se vraćale partnerima, najčešće na zahtev dece. Međutim, izostajala je institucionalna zaštita, a posebno je intervencija policije bila nedelotvorna. Imajući u vidu nadležnosti CSR-a kao organa starateljstva, mogla se očekivati i njegova delotvornija intervencija, o čemu će biti reči u nastavku teksta.

„Svi su u kući znali da trpi batine, ali su nju krivili i krili su nasilje od svih.“
 „Žena je često trpela nasilje, nije se nikom poveravala, krila je istinu od svih i nije tražila pomoć.“ „Kada je majka napustila kuću i neko vreme bila smeštena kod rođaka, sin je došao i molio je da se vrati kući, što je ona i učinila.“ „Što se tiče dolaska policije, najčešće ga samo opomenu i zamole da bude tiši, da ne viče, da ne uznemirava komšije i slično, te odu.“

Tabela br. 6: *Posledice za decu od izloženosti nasilju prema njihovim majkama – promene u ponašanju deteta (bili su dostupni višestruki odgovori, te je procentualni zbir veći od 100)*

Posledice – vrste promena u ponašanju deteta	Ikada ranije		U poslednjih 12 meseci		Broj ugroženosti	Ikada ranije	U posl. 12 mes.
	N	%	N	%			
Povučeno/mirno ponašanje	64	37,6	82	51,8	nema	39,4	15,9
Nemirno/neposlušno	46	27,1	52	30,6	jedan	26,5	34,7
Viče/razdražljivo	35	20,6	58	34,1	dva	11,8	17,1
Fizički agresivno ponašanje	29	17,1	39	22,9	tri	7,1	12,4
Verbalno agresivno ponašanje	28	16,5	42	24,7	četiri	6,5	6,5
Ispituje/vređa majku	24	14,1	32	18,8	pet	4,7	7,1
Regresivno ponašanje	11	6,5	25	14,7	šest	1,8	3,5
Beži od kuće	7	4,1	10	5,9	sedam	1,8	4,9
Delinkventno ponašanje	5	2,9	11	6,5	osam	1,8	
Samokažnjavanje/samooptuživanje	1	0,6	4	2,4			

Majke su izvestile o postojanju *promena u ponašanju* dece u okviru liste pitanja koja je obuhvatala 10 različitih kategorija ponašanja. Podaci dosledno potvrđuju da duža izloženost nasilju i kumuliranje ovog iskustva negativno utiču na ponašanje, povećavajući zastupljenost pojedinačnih promena, kao i istovremeno prisustvo većeg broja različitih promena ponašanja dece (videti *Tabelu br. 6*). U ranijem periodu, po procenama majki, u gotovo dve petine slučajeva nije bilo promena u ponašanju, koje bi one povezale sa nasiljem, ali je u poslednjih dvanaest meseci ovakvu izjavu dalo samo 16% ispitanih žena. U trećini slučajeva majke su kod dece registrovale samo *jednu* promenu, kod gotovo svakog petog deteta *dve* i kod skoro svakog desetog deteta istovremeno *tri* promene u ponašanju.

U polovini slučajeva deca su pokazivala *povučeno i mirno ponašanje*, u trećini slučajeva dete je bilo *nemirno i neposlušno*, ili *razdražljivo i sklonu vikanju*. Svako četvrto dete je ispoljavalo sklonost *fizičkoj* i isto toliko *verbalnoj agresiji*, a gotovo u svakom petom slučaju ona su učestvovala u *ispitivanju i vrednanju majki*, što ukazuje da su deca usvajala modele ponašanja svojih očeva. Majke su izjavljivale da su okolnosti u kojima su deca živela učinile da ona budu zrelija u odnosu na svoj kalendarski uzrast, ali isto tako i nesigurna, povučena i mirna, ili razdražljiva i agresivna, te da su deca iz iste porodice, iako izložena sličnim situacijama, različito reagovala. Majke je posebno pogađalo kada deca prema njima pokazuju ponašanje slično ponašanju svoga oca. Iz beležaka konsultantkinja izdvajamo:

„Zreli su za vanredne situacije pre vremena.“ „Nesigurne su u sebe.“ „Starija ćerka je razdražljiva i više, dok je mlađa povučena i mirna.“ „Oba deteta su izuzetno tiha i povučena, izbegavaju društvo.“ „Vrlo često starije dete (15 godina) beži od kuće i odlazi kod bake i deke kako ne bi gledala i bila izložena nasilju.“ „Posebno su poslušne, pažljive prema majci i jedna prema drugoj, ne žale se na nepovoljne životne uslove (seljenje, menjanje škole/vrtiće), mirne su i zadovoljne kad su sa majkom a bez oca, što i verbalizuju.“

„Dete ima noćno mokrenje i teškoće u privikavanju na higijenu.“ „Mokri u krevet i još nije progovorilo (ima 4 godine).“ „Počela je da mokri nekontrolisano u veš, zamuckuje, odbija da ide u vrtić u koji je rado išla, ima strah da se odvoja od majke, majci je jednom prilikom rekla da je luda

(ponavlja reči oca).“ „Deca često povraćaju, gotovo uvek posle svađe roditelja.“

„Mlađi dečak me povremeno vređa otkako sam napustila njegovog oca.“
„Nekada je nemiran, a nekada isuviše povučen, ćutljiv.“ „Deca su razdražljiva, histerična, viču na majku, na drugove, učiteljicu.“ „Majka ima strah od sina – dok telefonira, plaši se da ne naiđe muž ili sin.“ „Počeo je u besu da me vređa kao i njegov otac, a onda mi se posle toga izvinjava i kaže da to više nikada neće uraditi.“ „Dečak je fizički agresivan u školi, devojčica lako pobesni i vređa majku, inače je vrlo povučena i stalno namrgođena.“
„Sin je nemiran, pobije se, agresivan je fizički i verbalno.“ „Ponavljali su očeve pretnje baš u našoj sobi u sigurnoj kući, ali su po mojim suzama shvatili da su pogrešili i da je mami teško.“

Majke su izveštavale i o *promenama osećanja* kod dece izložene nasilju koje su prema njima vršili njihovi partneri, odnosno očevi dece. Pitane su o prisustvu, odnosno promeni u 11 vrsta osećanja, koja su najčešće registrovana kod dece u istraživanjima ovoga tipa.

Tabela br. 7: *Posledice za decu od izloženosti nasilju prema njihovim majkama – promene u osećanjima deteta (bili su dostupni višestruki odgovori, te je procentualni zbir veći od 100)*

Posledice – vrste promena u osećanjima deteta	Ikada ranije		U poslednjih 12 meseci		Broj ugrože nosti	Ikada ranije	U posl. 12 mes.
	N	%	N	%			
Strah	75	44,1	108	63,5	nema	31,8	9,4
Tuga/neraspoloženje	61	35,9	80	47,1	jedan	14,1	12,3
Strah od odvajanja od majke	57	33,5	90	52,9	dva	8,8	13,5
Napetost/nervoza	55	32,4	95	55,9	tri	4,7	10,6
Nesigurnost/nisko samopouzdanje	51	30,0	67	39,4	četiri	10,0	13,5
Sram/stid	48	28,2	51	30,0	pet	7,6	11,2
Strepnja/uznemirenost	48	28,2	74	43,5	šest	8,8	10,0
Ljutnja/bes	44	25,9	60	35,3	sedam	7,6	6,5
Krivica	31	18,2	28	16,5	osam	2,4	5,9
Izostanak emocija	16	9,4	28	16,5	devet	1,2	2,4
Pomisli na smrt/ suicidalne ideje	7	4,1	8	4,7	deset	1,8	3,5

Uočljivo je da je i ova vrsta promena izraženija u aktuelnom vremenu nego ranije, što takođe potvrđuje činjenicu da kumulacija negativnih iskustava dovodi do (ozbiljnijih) posledica u vezi sa osećanjima dece. U trećini slučajeva u ranijem periodu majke nisu primećivale postojanje promena u osećanjima dece, dok je u poslednjih 12 meseci tek svaka deseta žena rekla

da nije registrovala promenu ove vrste kod svog deteta. Prisustvo između *jedne i šest* promena istovremeno registrovano je u 14,8% slučajeva (*Tabela br. 7*). U dve trećine slučajeva u aktuelnom periodu deca su reagovala *strahom*, a u više od polovine slučajeva *strahom od odvajanja od majke, napetošću i nervozom, tugom i neraspoloženjem ili strepnjom i uznemirenošću*. U svakoj trećoj situaciji bila su na delu i osećanja *nesigurnosti i niskog samopouzdanja, ljutnje i besa*, kao i osećanja *srama i stida*.

Sva nabrojana osećanja bila su češće zastupljena u aktuelnom periodu nego ranije, sa izuzetkom osećanja *krivice*, koje je ranije bilo neznatno ispoljenije, i *pomislina na smrt*, o čijem su prisustvu majke izveštavale u gotovo istom broju slučajeva u ranijem i aktuelnom vremenu (videti *Tabelu br. 7*). Dakle, dominantna osećanja dece izložene nasilju predstavljaju strah, strepnja i napetost, ali i ona koje majke opisuju kao zbunjenost, zatvorenost, povučenost, zabrinutost za njen život, ili kao povlačenje emocija, „*hladnoća*“ i bezosećajnost. Navodimo neke od odgovora majki:

„Zatvorenost.“ „Povučena su.“ „Zbunjeno je dete.“ „Plače mnogo.“ „Devojčica ima strah od odvajanja od majke. Dečak ima osećaj ljutnje i besa.“ „Sin je uplašen, plaši se da ne ostane sâm, da se majci nešto ne dogodi.“ „Deca su u strahu od oca, od učiteljice, drugova.“

„Deca osećaju strepnju i uznemirenost kada oca dugo nema, jer očekuju da će doći pijan.“ „Deca prema ocu osećaju ljutnju, bes, sram i stid.“ „Majka ima utisak da je devojčica 'hladna', kao da ništa ne oseća, deluje bezosećajno prema drugima.“ „Sin je rekao majci da će se ubiti ako se razvede od njegovog oca.“

Žene su procenjivale prisustvo osam različitih vrsta posledica nasilja kojem su deca izložena u odnosu na *učenje, školski uspeh i ponašanje u školi*. Ove su promene takođe bile ređe prisutne u ranijem periodu nego u poslednjih 12 meseci. Uzrast deteta i činjenica da školski programi i zahtevi postaju sa godinama sve složeniji, može biti činilac koji uslovljava češće pojavljivanje problema u školskom postignuću u aktuelnom periodu. Istovremeno, dete starijeg uzrasta je u kontaktu sa većim brojem nastavnika, koji ne moraju pokazivati istu vrstu razumevanja za porodičnu situaciju deteta kakvu može da ima (jedna) vaspitačica ili učiteljica deteta.

Tabela br. 8: *Posledice za decu od izloženosti nasilju prema njihovim majkama – promene u učenju i školskom uspehu (bili su dostupni višestruki odgovori, te je procentualni zbir veći od 100)*

Posledice – vrste promena u učenju i školskom uspehu	Ikada ranije		U poslednjih 12 meseci		Broj ugrože nosti	Ikada ranije	U posl. 12 mes.
	N	%	N	%			
Slabiji školski uspeh	38	22,4	62	36,5	nema	58,8	45,1
Slaba koncentracija/rasejanost/ nepažnja	35	20,6	61	35,9	jedan	12,9	12,4
Zaboravljanje školskih obaveza	34	20,0	40	23,5	dva	6,5	12,8
Odbijanje da se ide u školu/vrtić	22	12,9	32	18,8	tri	9,4	12,4
Bolji školski uspeh	20	11,8	18	10,6	četiri	5,9	6,5
Loše ponašanje u školi/vrtiću	18	10,6	24	14,1	pet	5,3	6,6
Bežanje sa časova	12	7,1	22	12,9	šest	0	1,8
Samookrivljavanje za neuspeh	11	6,5	14	8,2	sedam	1,2	1,8
					osam		0,6

Najčešće su kod dece istovremeno bile prisutne *jedna, dve ili tri* posledice iz ovog domena, i to u svakom trećem slučaju *slabiji školski uspeh, slaba koncentracija, rasejanost i nepažnja*, te, sledstveno tome, u svakom četvrtom slučaju *zaboravljanje školskih obaveza*. Deca su pokazivala i ponašanje *odbijanja da se ide u školu/vrtić* ili *loše ponašanje u školi/vrtiću*, kao i *bežanje sa časova*, verovatno rasprostranjenije kod starije dece. U svakom desetom slučaju deca su, bez obzira na porodične okolnosti, uspevala da postignu i održe *dobar školski uspeh*, nešto izraženije u ranijem periodu nego aktuelno (videti *Tabelu br. 8*). Majke su izveštavale da im je školsko postignuće dece važno, jer to vide kao izlaz za decu iz loše životne situacije. Takođe, one su govorile i o negativnom uticaju stavova koje su imali očevi prema školovanju dece, kao i o vlastitom nedostatku resursa da se izbore sa školskim zahtevima i teškoćama dece da ih savladaju. Konsultantkinje beleže:

„Deca još ne idu u školu, ali im je otac pričao da nisu za školu i da će brljati po kantama za đubre, tako da dete priča da će to raditi i da neće da ide u školu.“ „Dečak od 17 godina je prestao da ide u školu, napustio je školu.“

„Kod mlađe ćerke se primećuje slabiji uspeh.“ „Stariji sin je popustio u školi.“ „Učiteljica je skretala pažnju da dete povremeno ima slabu koncentraciju na času.“ „Deca su popustila sa učenjem, majka više nema snage da se bori.“ „Sin ima slabu koncentraciju, loše ponašanje, odbija da ide u školu.“ „Ćerka se tuče sa drugom decom u školi.“ „Dečak sad ne želi da ide u školu, a drugi se loše ponaša. Svi su popustili u školi.“ „Loša je komunikacija kod ćerke, nije mogla da se koncentriše da sastavi rečenicu, majka ju je vodila kod logopeda.“

„Nema promena u učenju i uspehu u školi.“ „Sve vreme su dobri đaci.“ „Deca imaju dobar uspeh u školi, pažljivi su, mirni i lepo se ponašaju.“ „Deca su odlični đaci, sin ide već dve godine i u muzičku školu, svira klavir. Majka ih savetuje da im je to jedini izlaz da sutra budu svoji ljudi.“

Žene su pitane kako izloženost dece nasilju utiče na njihov *odnos sa ocem*, a procenu su vršile u odnosu na šest različitih kategorija odnosa između oca koji čini nasilje i dece, identifikovanih u istraživanjima o ovoj problematici.

Tabela br. 9: Posledice za decu od izloženosti nasilju prema njihovim majkama – promene u odnosu između dece i oca koji čini nasilje (bili su dostupni višestruki odgovori, te je procentualni zbir veći od 100)

Posledice – vrste promena u odnosu dece sa ocem	Ikada ranije		U poslednjih 12 meseci		Broj ugrože nosti	Ikada ranije	U posl. 12 mes.
	N	%	N	%			
Dete se plaši oca	79	46,5	112	65,9	nema	36,5	12,4
Dete sluša oca bez pogovora	64	37,6	57	33,5	jedna	20,0	22,9
Dete izbegava kontakt	37	21,8	74	43,5	dve	21,2	31,0
Dete mrzi oca	24	14,1	50	29,4	tri	14,1	25,9
Otac je uzor/model za dete	21	12,4	28	16,5	četiri	7,6	7,6
Dete insistira na kontaktu sa ocem	9	5,3	17	10,0	pet	0,6	0,6
					šest	0	0,6

Podaci potvrđuju da se sa vremenom odnos dece sa ocem menja, tako da se aktuelno promena nije desila tek u svakom desetom slučaju, dok u ranijem periodu u svakom trećem slučaju odnos deteta i nasilnog oca nije trpeo promenu. Najučestalije su, na osnovu percepcije žena, zastupljeni *strah deteta od oca*, kao i *izbegavanje kontakta* i *bespogovorno slušanje oca*. Dok detetova *poslušnost* opada sa vremenom, što je u vezi sa uzrastom i jačanjem nezavisnosti deteta, a može da rezultuje češćem pružanju otpora očevom ponašanju, primetno je i da raste dečje *insistiranje na kontaktu sa ocem*, kao i da sa vremenom u većem broju slučajeva otac postaje *uzor za decu*. Neka će deca prihvatiti očev model ponašanja, koji će pokazivati u odnosu sa majkom, vršnjacima i u svojim intimnim partnerskim relacijama. Istovremeno, kod neke dece raste negativan odnos prema ocu,

odnosno *mržnja*, koja je aktuelno gotovo dva puta češća nego u ranijem periodu (videti *Tabelu br. 9*).

Majke takođe izveštavaju o tome da deci otac nedostaje, posebno kada ne živi sa njima, da su im osećanja prema ocu pomešana – plaše ga se i vole ga istovremeno, ali i da otac manipuliše tim osećanjima, uskraćuje deci kontakt, potkupljuje ih, podvaja decu, odnosno favorizuje jedno od njih. Deca se plaše, distanciraju i izbegavaju kontakt sa ocem, ili im on postaje uzor, pa su neprijateljski raspoložena prema majkama. Otac kod kojeg su deca ostala gotovo uvek osuđuje kontakt dece sa majkom. Konsultantkinje beleže sledeće izjave majki:

„Deca vole oca, raduju se njegovim dolascima, ali ga se i plaše, a devojčica se, kada on nije prisutan, ponekad ponaša kao on.“ „Dete voli oca i ne pokazuje da to što je prisustvovalo nasilju menja njegov odnos prema ocu.“ „Kako je otac retko zove, insistira na kontaktu, ona zove oca, nedostaje joj.“ „Sin je na strani svog oca, jer ga otac finansira.“ „Stariji sin se plaši oca i sluša ga bez pogovora, jer otac decu podvaja.“ „Stariji sin ga izbegava, mlađi sin ga sluša i uzor mu je, ali ga se i plaši.“ „Sin sluša oca, a ćerka oseća mržnju i o tome često govori majci, ujedno se i plaši njegovih postupaka.“ „Sad se sve troje dece plaše oca.“ „Devojčica se plaši i izbegava kontakt, mlađi uzima model oca, ponekada hoće da bude nasilan, najstariji se plaši oca.“

„Mlađi sin je rekao u CSR-u da ne želi da viđa oca.“ „Stariji sin se suprotstavlja ocu.“ „Ne voli oca i to jasno pokazuje, ignoriše oca, za nju on ne predstavlja autoritet; kada viče, ona odlazi u drugu sobu.“ „Kada treba da ide kod tate na vikend, razboli se i neće nigde da ide bez mame.“

„Stariji sin vređa majku i ismeva je pod nagovorom oca. Otac sinovima manipuliše i plaše ga se, pa deca izjavljuju da žele da ostanu po razvodu sa njim, odnosno u kući oca.“ „Deca žive sa ocem na drugoj adresi. Otac je odveo decu decembra 2011. godine i odvojio ih od majke.“ „Rodbina brani kontakt s majkom, iako su deca presudom dodeljena majci.“

Majke su izveštavale i o prisustvu promena u *druženju dece sa vršnjacima i u slobodnim aktivnostima dece*. U gotovo polovini slučajeva (45,9%) registrovan je neki aspekt promene u ovom domenu, dominantno sklonost povlačenju i redukovanju socijalnih relacija sa vršnjacima. U svakom šestom

slučaju deca nemaju društvo vršnjaka, ne odzivaju se na pozive i ne dovode drugu decu u kuću, u svakom desetom slučaju imaju drugove problematičnog ponašanja ili ih „ništa ne interesuje“. U svakom sedmom slučaju kod ove dece se ispoljilo nasilje prema vršnjacima, a u svakom dvanaestom ona su žrtve nasilja od strane svojih vršnjaka (videti Tabelu br. 10). Primetno je da se posledice iz ove grupe ređe pojavljuju u odnosu na promene u ponašanju ili osećanjima dece, a to može biti zbog toga što su informacije u ovoj oblasti dečjeg života majkama manje dostupne u odnosu na one promene koje one neposrednije opažaju ili na koje one obraćaju više pažnje.

Učestalost ovih promena vezana je i za uzrast dece i važnost socijalnih relacija sa vršnjacima. Podaci ipak ukazuju da i ovaj, za decu razvojno važan domen odnosa izvan porodice, trpi usled nepovoljnih porodičnih okolnosti u kojima ona odrastaju. Mali je broj slučajeva (samo tri) nasilja koje se javlja u intimnim partnerskim odnosima ove dece, verovatno zbog toga što je u uzorku malo dece starijeg uzrasta, kao i zbog toga što majke nemaju saznanje o ovoj vrsti odnosa. Ova tri slučaja u uzorku od 24 dece između 15 i 18 godina ukazuju da se, prema saznanjima majki, u svakom desetom slučaju (11,5%) u ranom partnerskom odnosu ove dece ispoljava nasilje.

Tabela br. 10: Promene u druženju i slobodnim aktivnostima kod dece koja su izložena nasilju (bili su dostupni višestruki odgovori)

Vrsta promena	N	%
Ne odzivaju se na pozive i ne dovode drugove u kuću	28	16,5
Nemaju društvo vršnjaka	27	15,9
Det e je nasilno prema vršnjacima	23	13,5
Det e ima drugove problematičnog ponašanja	18	10,6
Det e „ništa ne interesuje“	18	10,6
Det e nema hobi	13	7,6
Žrtva je nasilja od strane vršnjakâ	12	7,1
Det e je nasilno u intimnom partnerskom odnosu	3	1,8

Većina majki navodi da deca ne pokazuju promene u ovoj oblasti, da su komunikativna, druželjubiva, da imaju dobre drugove i drugarice, i da se bave različitim slobodnim aktivnostima, dok neke od njih identifikuju izvesne smetnje. Konsultantkinje navode:

„Komunikativna je, ima zdravo društvo, interesuje se za sport i muziku.“
 „Deca su druželjubiva, imaju drugove, dobri su učenici.“ „Mlađi sin ide u vrtić i nema problema sa njim, stariji je dobar u školi, bez ikakvih ispada.“

„Ima samo jednog druga.“ „Povučena je, tiha i mirna.“ „Nema društvo, nema hobi.“ „Posle prisustva nasilju izbegava druženje s vršnjacima, to traje nekoliko dana, pa se opet uključi u druženje sa ostalom decom.“
 „Izbegavaju da idu kod društva, takođe izbegavaju da pozovu društvo da dođe kod njih.“

„Ima drugove problematičnog ponašanja.“ „Ponekad bi pravio izgrede u školi, pa bi me zvao školski policajac, razredni, psiholog.“ „Druga deca mu se rugaju.“ „Žrtva je nasilja od strane vršnjaka.“

Upitane, majke su izveštavale i o opaženim promenama u *zdravstvenom stanju* svoje dece. U dve trećine slučajeva (65,9%) one su registrovale promene koje su povezale sa izloženošću deteta nasilju u porodičnom kontekstu. Najučestalije, u svakom četvrtom slučaju, pojavljuju se smetnje kod spavanja i gubitak apetita, a u svakom petom noćno mokrenje (*Tabela br. 11*). Majke su retko navodile problem prisustva zavisnosti od psihoaktivnih supstanci, rizičnog seksualnog ponašanja i rane trudnoće, ali je ovo u vezi sa malim brojem dece starijeg kalendarskog uzrasta.

Tabela br. 11: *Promene u zdravstvenom stanju i rizično zdravstveno ponašanje kod dece koja su izložena nasilju (bili su dostupni višestruki odgovori, te je procentualni zbir veći od 100)*

Vrste promena	N	%
Promene u ishrani		
– gubitak apetita	43	25,3
– prejedanje	6	3,5
Smetnje kod spavanja	48	28,2
Noćno mokrenje	34	20,0
Česte glavobolje	19	11,2
„Osetljivo zdravlje“	6	3,5
Smetnje govora (mucanje)	6	3,5
Zavisnosti		
– pušenje	12	7,7
– pijeње/opijanje	6	3,5
– droge	2	1,2
Rizično seksualno ponašanje	2	1,2
Rana trudnoća	1	0,6

Značajnost razlika između učestalosti posledica po decu i karakteristika nasilja kojem su bile izložene njihove majke

Sve posledice koje su registrovale žene kod svoje dece dovedene su u vezu sa brojem oblika fizičkog nasilja kojem su bile izložene žene, svrstanim u tri kategorije.¹⁶ Iako istovremena izloženost različitim oblicima nasilja ne može da se u potpunosti izjednači sa žestinom i intenzitetom fizičkog nasilja

¹⁶ Prva kategorija – grupa žena koje su istovremeno trpele od jednog do tri oblika nasilja (25,9%); druga kategorija – grupa žena koje su iskusile od četiri do šest oblika nasilja (51,2%); treća kategorija – grupa žena koje su preživele od sedam do devet različitih oblika nasilja (16,4%).

koje žena trpi, veća zastupljenost različitih formi nasilja ukazuje na veću ozbiljnost nasilja i rešenost nasilnika da povredi i/ili nanese štetu. Zbog toga nas je zanimalo da li ova činjenica proizvodi značajnu razliku u učestalosti posledica nasilja koje se registruju kod dece.

Statistički značajne razlike (videti *Tabelu br. 12 u prilogu*) dobijene su u odnosu na pojavu i učestalost sledećih posledica:

- prisustvo *direktnog nasilja prema deci* (ranije) u više od polovine slučajeva u drugoj i trećoj kategoriji nasilja prema njihovim majkama;
- deca *zovu (nekoga) u pomoć* dok se nasilje oca prema majci dešava tri puta češće u drugoj i trećoj kategoriji (31% i 36%);
- deca traže od majke *da prijavi nasilje oca* u trećini slučajeva (36%) u trećoj kategoriji;
- deca pokazuju *fizički agresivno ponašanje* prema drugima ispoljeno ranije u gotovo trećini slučajeva u trećoj kategoriji;
- deca imaju *povučeno, preterano mirno ponašanje* u poslednjih 12 meseci u više od polovine slučajeva u drugoj i trećoj kategoriji;
- deca pokazuju *osećanje straha*, ranije (u 61% slučajeva) i aktuelno (u 87% slučajeva) u trećoj kategoriji;
- deca pokazuju *osećanje tuge i neraspoloženja*, zastupljeno ranije (u 50% slučajeva) i u poslednjih 12 meseci (71%), kada njihove majke trpe nasilja iz treće kategorije;
- deca *osećaju napetosti i nervoze* u poslednjih 12 meseci, značajno učestalije (71%) u okviru treće i druge kategorije (62%) fizičkog nasilja kojem je izložena njegova majka;
- deca *imaju slabiju koncentraciju, rasejanost i nepažnju* u školskom kontekstu, registrovanu u ranijem periodu (36%) i još više u poslednjih 12 meseci (53% slučajeva);
- deca se *plaše oca* (ranije iskustvo), najučestalije u trećoj kategoriji nasilja (68%), ali učestalo i u drugoj kategoriji (51%);
- deca osećaju *mržnju prema ocu*, očekivano, najfrekventnije u trećoj kategoriji nasilja kojem su izložene majke ove dece, u poslednjih 12 meseci (53%) i ranije (36% slučajeva).

Statistički značajne razlike između učestalosti pojava potvrđuju da se one ne mogu smatrati slučajnim, odnosno da broj različitih oblika fizičkog nasilja

kojem su izložene majke ima sistematski uticaj na učestaliju pojavu navedenih posledica nasilja za decu.

Upotreba oružja ili oruđa u situacijama nasilja u porodici smatra se indikatorom visokog rizika za teško povređivanje i/ili ubistvo žene, a samim time i visokim rizikom za bezbednost dece. U ovom uzorku u svakom *petom* slučaju nasilja korišćeno je oružje ili oruđe koje može da povredi telo. *Statistički značajne razlike* u učestalosti registrovanih posledica za decu od izloženosti nasilju u kojem je upotrebljavano oružje ili oruđe dobijaju se (videti *Tabelu br. 13 u prilogu*) u odnosu na:

- *osećanje straha* kod dece prisutno ranije, odnosno dva puta češće (69%) u odnosu na slučajeve fizičkog nasilja u kojima oružje ili oruđe nije korišćeno.
- *smetnje u koncentraciji, rasejanost i nepažnja* u školskom kontekstu u ranijem periodu su učestalije (ispoljene kod svakog trećeg deteta), kada je u nasilju korišćeno oružje i/ili oruđe;
- *strah kod dece od oca*, prisutan u dve trećine slučajeva nasilja (63%) u kojima je ikada korišćeno oružje ili oruđe;
- *zdravstveni problemi deteta* učestalije su zastupljeni (81%) kada je u nasilju prema majkama korišćeno oružje ili oruđe, što potvrđuje veći uticaj stresa usled izloženosti deteta i majke visoko rizičnom nasilju.

Može se zaključiti da se sistematski uticaj ovih okolnosti javlja u odnosu na posledice koje su u vezi sa strahom, uznemirenošću i somatskim reakcijama deteta (internalizujuća ponašanja), a da to verovatno ima veze sa smanjenjem aktivnog otpora prema nasilju i ocu kroz traženje spoljne pomoći.

Zanimalo nas je i da li prisustvo *većeg broja različitih oblika psihičkog nasilja* prema ženama predstavlja značajan činilac za učestaliju pojavu određenih posledica za decu. Sve forme psihičkog nasilja kojem su bile izložene žene grupisane su u tri kategorije.¹⁷ I u ovom slučaju, iako

¹⁷ *Prva kategorija* – grupa žena koja je istovremeno bila izložena jednom do tri oblika psihičkog nasilja (24,7%); *druga kategorija* – grupa žena koja je trpela četiri ili pet oblika psihičkog nasilja (29,4%); i *treća kategorija* – grupa žena koja je bila izložena spektru od šest do osam različitih formi psihičkog nasilja 45,3%.

izloženost žena većem broju različitih oblika psihičkog nasilja ne mora biti indikator većeg intenziteta ili učestalosti nasilja koje ona trpi, interesovalo nas je da li je ova činjenica povezana sa različitim vrstama ponašanja i posledica za decu, a koje su majke opažale u poslednjih 12 meseci ili ikada ranije.

Statistički značajne razlike u učestalosti pojave pojedinih posledica kod dece u odnosu na broj oblika psihičkog nasilja kojem su bile izložene njihove majke (videti *Tabelu br. 14 u prilogu*) potvrđuju se za sledeće varijable:

- deca su se *fizički ili verbalno uključila* u situaciju nasilja značajno učestalije kada je majka bila izložena većem broju različitih oblika psihičkog nasilja (treća kategorija), gotovo u dve trećine (62%) slučajeva;
- deca su *pobegla i sklonila* se iz nasilne situacije u bezmalo dve trećine slučajeva (60%) kada se pojavljuje psihičko nasilje prema majci u trećoj kategoriji;
- deca su tražila od majke *da napusti nasilnog partnera*, odnosno njihovog oca, u dve trećine slučajeva u trećoj kategoriji, mada je statistička značajnost marginalna;
- deca su bila *fizički povređena* (69% slučajeva) u ranijem periodu, učestalije kada je psihičko nasilje bilo u trećoj kategoriji, što potvrđuje činjenicu da je psihičko nasilje često praćeno fizičkim;
- deca su pokazivala *fizički agresivno ponašanje* u poslednjih 12 meseci, najučestalije (80%) u nasilju iz treće kategorije;
- kod dece je izraženije *osećanje straha* i u ranijem iskustvu (52%) i u poslednjih 12 meseci (55%) u situacijama u kojima je bilo više raznih oblika psihičkog nasilja;
- postoji statistički značajna razlika u učestalosti *osećanja besa* u poslednjih 12 meseci (63% u trećoj kategoriji) u situacijama sa većim brojem oblika psihičkog nasilja;
- učestalije je prisutno *osećanje napetosti i nervoze* u poslednjih 12 meseci (56%) u situacijama sa najviše oblika psihičkog nasilja;
- bila je izraženija *mržnja prema ocu* (64%), aktuelno, u situacijama sa najvećim brojem oblika psihičkog nasilja prema majci;
- učestalije je prisustvo promena u *zdravstvenom statusu* deteta, rasprostranjenije (56%) kada je majka trpela psihičko nasilje iz treće kategorije.

Poređenjem vrste posledica koje pokazuju statistički značajne razlike u frekvencijama u odnosu na prisustvo većeg broja oblika fizičkog odnosno psihičkog nasilja kojem su žene izložene, primećuje se da je fizičko nasilje činilac većeg prisustva *direktnog nasilja oca prema deci*, ali i dečjeg *traženja spoljne pomoći*, kao i većeg *straha od oca*, većeg prisustva *mržnje prema njemu* i *slabije koncentracije* u školskom kontekstu. Veća rasprostranjenost različitih oblika psihičkog nasilja predstavlja činilac za učestaliju pojavu *fizičkog i verbalnog uključivanja dece* u situaciju nasilja, ali i bežanja iz nje, kao i učestalije *fizičko povređivanje dece* i učestalije *zdravstvene posledice* koje deca imaju usled izloženosti nasilju.

Pretnje, kontrola i praćenje/uhođenje žene, kao forme psihičkog nasilja koje ukazuju na veći rizik da ovo nasilje eskalira u fizičko, ili da se nastavi i posle razdvajanja partnera, takođe je moglo biti činilac učestalije pojave određenih posledica usled izloženosti dece ovoj vrsti nasilja (videti *Tabelu br. 15 u prilogu*).

Pretnje, kao oblik psihičkog nasilja, predstavljaju činilac koji uslovljava statistički značajnu razliku u učestalosti pojavljivanja sledećih posledica:

- *prisustvo direktnog nasilja prema deci* u dve petine (41%) slučajeva u proteklih 12 meseci i u polovini slučajeva ikada ranije u okolnostima kada su postojale pretnje prema majkama;
- učestalije *osećanje straha* kod dece u poslednjih 12 meseci, prisutno u dve trećine slučajeva;
- učestaliju promenu odnosa deteta sa ocem na način da se *dete plaši oca* u više od polovine (52%) slučajeva u ranijem iskustvu.

Kontrola, kao oblik psihičkog nasilja, predstavlja indikator većeg rizika da psihičko nasilje eskalira u fizičko, posebno kada žena pokazuje otpor ili planira i realizuje odluku da napusti nasilnika. Zanimalo nas je da li ovaj faktor proizvodi statistički značajnu razliku u frekvenciji posledica za decu, a pozitivni pokazatelji su dobijeni u odnosu na varijable:

- *deca su pobegla, sklonila se od nasilja* češće u situacijama kada je postojala kontrola;
- kod dece je bio *ispoljen strah*, gotovo dva puta učestalije (52%) u ranijem periodu kada je postojala kontrola kao mehanizam nasilja;

- češće je zastupljeno *osećanje ljutnje i besa*, u aktuelnom periodu (42%);
- deca *osećaju napetost i nervozu* koje su aktuelno prisutni u dve trećine slučajeva u kojima postoji kontrola žene; i
- deca su bila *fizički povređivana* dva puta češće (33%) u ranijem periodu i čak tri puta češće (26%) u poslednjih 12 meseci kada je otac koristio mehanizam kontrole prema majci nego u slučajevima u kojima ovaj vid nasilja nije korišćen.

Praćenje i uhođenje, kao oblik psihičkog nasilja prema ženama takođe predstavlja indikator većeg rizika da psihičko nasilje eskalira u fizičko, ukazujući na postojanje težnje da se kontrola partnerke održi, ali i na rešenost da se žena zadrži, čak i kada ona odluči da prekine odnos. Pokazuje se statistički značajna razlika između učestalosti posledica za decu povezanih sa osećanjima i odnosom sa ocem u situacijama kada je na delu praćenje i uhođenje njihove majke od strane oca, i to:

- dva puta učestalije *povučeno i mirno ponašanje deteta* (52%) u ranijem periodu;
- izraženije *osećanje straha* (53%);
- gotovo dva puta učestalije *osećanje ljutnje i besa* u aktuelnom trenutku (45%);
- značajno prisutnije *osećanje tuge i neraspoloženja* (45%) kod dece u ranijem periodu;
- učestalije uspostavljen odnos sa ocem koji karakteriše *izbegavanje kontakta* (u poslednjih 12 meseci u 53% slučajeva); i
- nešto manje ispoljen *strah deteta prema ocu* u poslednjih 12 meseci, u slučaju kada postoji praćenje i uhođenje majke od strane oca, kao mehanizam psihičkog nasilja (51% prema 59% u situacijama kada ova forma nasilja nije iskazana).

Ne samo vrsta, različiti oblici nasilja i njihov broj, već i *trajanje nasilja* može da bude činilac koji ima uticaja na različitu učestalost pojave određenih posledica za decu. Podaci o trajanju nasilja prema ženama svrstani su u tri kategorije prema *dužini vremenskog perioda*.¹⁸ Trajanje nasilja određuje

¹⁸ *Prva kategorija* – nasilje koje traje do dve godine (15,7% slučajeva), *druga kategorija* – nasilje koje traje između dve i deset godina (57,9% slučajeva) i *treća kategorija* – nasilje koje traje duže od deset godina (26,4% slučajeva).

položaj žene u situaciji nasilja, njeno razumevanje situacije, odnosno pridavanje značenja ponašanju svog partnera, kao i svom vlastitom ponašanju, utiče na mogućnost da se donesu odluke, da se okonča nasilje i/ili partnerski odnos.

Okončanje partnerskog odnosa za žene koje sa nasilnim partnerom imaju decu ne mora (uvek) da znači i prestanak nasilja. Naprotiv, nasilje se može nastaviti kroz promenjene oblike u dugom periodu po raskidu ili razvodu partnerske veze, a u nekim slučajevima može biti i pojačano. Deca (mogu da) predstavljaju snažan „instrument“ za nasilje prema ženi, jer okončanje partnerske veze ne znači i završetak roditeljskog odnosa, te se on može zloupotrebljavati od strane nasilnika na različite načine. Profesionalci koji pružaju podršku ženama ovo bi morali da imaju u vidu, kako bi podrška bila usmerena na zaustavljanje nasilja, a ne (nužno) na očuvanje partnerskog odnosa i poboljšanje roditeljske saradnje.

Statistički značajnom (videti Tabelu br. 16 u prilogu) pokazuje se razlika u frekvencijama kod gotovo svih identifikovanih posledica nasilja koje se odnose na reakcije dece, njihovo ponašanje, osećanja i socijalne relacije, u odnosu na različite kategorije trajanja nasilja kojem su izložene njihove majke i ona sama. U nasilju koje (naj)duže traje učestalije su ispoljeni:

- *direktno nasilje prema deci* u ranijem periodu – svaki drugi slučaj kada je nasilje trajalo između 2 i 10 godina i u dve trećine slučajeva kod nasilja koje je trajalo duže od 10 godina;
- deca će dva puta češće *zvati u pomoć*, u skoro svakom drugom slučaju u trećoj kategoriji;
- deca se dva puta češće *verbalno ili fizički uključuju u nasilje* u trećoj kategoriji (74%);
- deca su *tražila od majke da prijavi nasilnog oca nekoj službi*, skoro deset puta češće u trećoj nego u drugoj kategoriji (što ima veze i sa uzrastom dece), odnosno u svakom trećem slučaju (38%) kada nasilje traje duže od 10 godina;
- deca su *tražila da majka napusti nasilnog supruga* pet puta češće (67%) kada nasilje traje duže od 10 godina;
- deca su *fizički agresivna* u ranijem periodu tri puta češće, kao i u poslednjih 12 meseci, kada nasilje duže traje, odnosno u trećoj kategoriji;

- deca pokazuju *povučeno i mirno ponašanje* u polovini slučajeva u trećoj kategoriji ranije i nešto više od polovine (55%) slučajeva aktuelno;
- deca su *verbalno agresivna*, dva puta češće u trećoj nego u drugoj kategoriji i dvostruko češće u aktuelnom periodu nego ranije;
- učestalije pokazuje *ispitivačko i vredajuće ponašanje prema majci*, dva puta češće u trećoj kategoriji ranije (26%) i tri puta češće (41%) u trećoj kategoriji aktuelno, što ukazuje da duža izloženost nasilju dovodi do prihvatanja očevog ponašanja kao modela, ili do povećanja ljutnje na majku zbog neodlučnosti i nemoći;
- rasprostranjenije je *osećanje straha* u drugoj i trećoj kategoriji, u ranijem periodu oko 60% i u poslednjih 12 meseci oko 70% svih slučajeva;
- dva puta je učestalije osećanje *ljutnje i besa* u trećoj u odnosu na drugu kategoriju, zastupljeno u polovini svih slučajeva ranije i dve trećine slučajeva u poslednjih 12 meseci kada nasilje traje duže od 10 godina;
- deca *osećaju tugu i neraspoloženje* učestalije prisutno u ranijem periodu kod nasilja iz treće kategorije (više od polovine slučajeva);
- deca osećaju *napetost i nervozu* takođe učestalije prisutne u trećoj kategoriji, u ranijem periodu u svakom drugom slučaju (52%) i u aktuelnom trenutku (81% slučajeva);
- *slabija koncentracija, rasejanost i nepažnja* učestalije su i aktuelno i ranije u trećoj kategoriji;
- *slabiji školski uspeh* učestaliji je u trećoj kategoriji u ranijem periodu i aktuelno, prisutan u 43%, odnosno 55% slučajeva;
- *deca se plaše oca* učestalo i u drugoj i u trećoj kategoriji, u više od dve trećine slučajeva i u aktuelnom (76%) i u ranijem periodu (71%); ili
- *slušaju oca bez pogovora*, češće u trećoj kategoriji u ranijem periodu (55%) nego u poslednjih 12 meseci (36%); ili
- *pokazuju mržnju prema ocu* učestalije u ranijem periodu (33%), gotovo tri puta češće u trećoj u odnosu na drugu kategoriju, kao i aktuelno (49%);
- deca pokazuju *promene u druženju i slobodnim aktivnostima* u dve trećine slučajeva u trećoj kategoriji, odnosno kada nasilje traje duže od deset godina.

Sve ovo potvrđuje dobro poznatu pretpostavku da dugotrajna izloženost dece nasilju ostavlja veći broj posledica na njihovo ponašanje, osećanja, postignuća i socijalne relacije. Na ovom uzorku se nije pokazala statistički

značajna razlika između učestalosti pojave povređivanja dece, kao i zdravstvenih posledica za decu i dužine izloženosti dece nasilnim situacijama, što ukazuje da i neki drugi činioci, npr. vrsta i žestina nasilja, ali i dečje reakcije, imaju sistematski uticaj na pojavu određenih posledica.

Značajnost razlika između učestalosti različitih posledica nasilja u odnosu na uzrast i pol deteta

Kao što je ranije u tekstu navedeno, majke nisu ispitivane o promenama u ponašanju i o posledicama izloženosti nasilju za svako dete pojedinačno, već su pitane da li su registrovale promenu u ponašanju, osećanjima, postignuću, odnosima sa drugim osobama i zdravlju dece uopšteno, *kod bilo kojeg svog deteta*. Ovo ograničenje u prikupljanju podataka onemogućava sagledanje da li postoji statistički značajna razlika u učestalosti prisustva određenih pojava i posledica za ukupni uzorak dece u odnosu na njihovu pripadnost različitim uzrasnim i polnim kategorijama.

Zbog važnosti ove dve kategorije podataka (uzrast i pol deteta), opredelile smo se da utvrdimo statističku značajnost razlika u frekvencijama posledica izloženosti dece nasilju u odnosu na varijable *uzrast* i *pol* u slučajevima kad žena ima *samo jedno dete*. To je uticalo na smanjenje posmatranog uzorka slučajeva (N = 72), te se dobijeni rezultati *ne mogu generalizovati na ceo uzorak dece*. Takođe se ne mogu napraviti poređenja dece u odnosu na njihove pozicije u porodičnom kontekstu koja uključuje ukršteni odnos uzrasta i pola (npr. reakcija najstarijeg deteta muškog ili ženskog pola, najmlađeg deteta muškog ili ženskog pola i slično). Ove razlike u ličnim svojstvima dece mogle bi biti značajne, te bi ih u narednim istraživanjima trebalo uključiti, kao što bi ih valjalo imati u vidu u individualnom radu sa decom.

Statistički značajne razlike između učestalosti prisustva posledica izloženosti dece nasilju u porodici u odnosu na varijablu *uzrast* deteta, koja je definisana u *četiri kategorije*,¹⁹ prisutne su za veći broj varijabli, i pored ograničenja u veličini uzorka. Imajući u vidu da su uzrast deteta i trajanje

¹⁹ *Prva kategorija* – nasilje koje traje do dve godine (15,7% slučajeva), *druga kategorija* – nasilje koje traje između dve i deset godina (57,9% slučajeva) i *treća kategorija* – nasilje koje traje duže od deset godina (26,4% slučajeva).

nasilja u porodici međusobno povezani, može se očekivati da postoje statistički značajne razlike između učestalosti najvećeg broja ispitivanih posledica i uzrasta deteta, koje bi se pokazale i na većem uzorku. Razlike nastaju i usled činjenice da se neka ponašanja dece (npr. aktivan odnos u traženju pomoći ili aktivno suprotstavljanje ocu) ne mogu očekivati na mlađem uzrastu. Takođe, posledice u vezi sa školskim uspehom i socijalnim relacijama izvan kuće povezane su sa uzrastom deteta, te je statistički značajna razlika u njihovom prisustvu kod starije dece očekivana.

U odnosu na pominjana ograničenja, statistički značajne razlike u frekvencijama pojedinih posledica nasilja kojem su izložena deca u odnosu na uzrasnu kategoriju (videti *Tabelu br. 17 u prilogu*) javljaju se za:

- *direktno nasilje prema deci*, ikada ranije, najčešće je prisutno kod dece starije od 10 godina (55%), ali i kod dece u drugoj i četvrtoj uzrasnoj grupi (45% i 50%);
- deca se *fizički ili verbalno uključuju* u situaciju nasilja, očekivano u starijem uzrastu, od 10 godina (73%) i posle 15 godina (80%), dva puta češće nego na uzrastu od 5 do 10 godina; ovakvo ponašanje dece nije zabeleženo u najmlađoj grupi dece;
- deca su *tražila od majke da napusti oca* – ova reakcija nije zabeležena u najmlađoj uzrasnoj grupi, a učestalije je zastupljena posle 10. godine (36%) i u najstarijoj uzrasnoj grupi dece (50%);
- češće se pojavljuje *povučeno i mirno ponašanje* dece u uzrastu od 5 do 15 godina, kod više od dve trećine slučajeva (65% i 73%), nego kod mlađe dece i kod najstarije uzrasne grupe;
- deca pokazuju veću *verbalnu agresivnost* tek u najstarijem uzrastu, iznad 15 godina u svakom drugom slučaju;
- osećanje *straha* ikada ranije značajno je rasprostranjenije kod starije dece, između 10 i 18 godina, u svakom drugom slučaju;
- *ljutnja i bes* aktuelno su zastupljeniji na starijem uzrastu (ne beleži se nijedan slučaj kod dece ispod 5 godina), gotovo dva puta učestalije kod dece u najstarijoj uzrasnoj grupi (60% slučajeva) u odnosu na druge dve mlađe uzrasne grupe;
- *tuga i neraspoloženje* u poslednjih 12 meseci učestalije su ispoljeni u dve srednje uzrasne kategorije (kod dece starije od 5 i starije od 10 godina) – u svakom drugom slučaju u kojem je dete bilo izloženo nasilju u porodici;

- *napetost i nervoza* su dva puta učestalije primećene aktuelno kod dece u dve najstarije uzrasne grupe, u oko 70% slučajeva u svakoj od uzrasnih kategorija;
- posledice nasilja za *učenje i školski uspeh*, očekivano, aktuelne su tek od sedme godine, a *slaba koncentracija, rasejanost i nepažnja* dva puta su češći u uzrasnoj grupi dece između 10 i 15 godina nego u mlađoj ili čak starijoj grupi;
- odnos dece sa ocem koji karakteriše *poslušnost ocu bez pogovora* češći je u dve srednje uzrasne grupe (od 5 do 15 godina), kada je zastupljen u gotovo svakom drugom slučaju (45%), i smanjuje se u najstarijoj uzrasnoj grupi (30%);
- dečje *socijalne relacije sa vršnjacima (druženje) i učešće u slobodnim aktivnostima* takođe trpe češće promene u starijem uzrastu, a posebno su izražene u najstarijoj uzrasnoj grupi (između 15 i 18 godina), u čak 80% slučajeva.

Dobijene statistički značajne razlike potvrđuju da se prisustvo određenih posledica usled izloženosti deteta nasilju u odnosu na uzrast deteta ne može protumačiti slučajnim, već stvarnim razlikama. Ponašanja čije se prisustvo očekuje kod starije dece, zbog veće opšte zrelosti, nezavisnosti i boljeg razumevanja situacije, koja vode pokušaju da se pokaže aktivan odnos prema problemu, da se podrži majka i da se pronađe rešenje (kao što je pozivanje drugih u pomoć, podrška majci da prijavi nasilnog oca), nisu se pokazala značajno učestalije rasprostranjenim kod starije dece, verovatno zbog ograničene veličine uzorka. Varijabla *uzrast deteta* delimično se preklapa sa varijablom *trajanje nasilja*, što može biti od značaja, jer potkrepljuje da su deca starijeg uzrasta potencijalno u dužem periodu izložena nasilju, što ima svoje štetne posledice.

Nije bilo statistički značajnih razlika između učestalosti pojava za varijable ponašanje i posledice izloženosti dece nasilju koje trpe njihove majke u odnosu na varijablu *pol deteta* na uzorku od 72 slučaja, odnosno za 34 dece muškog pola i 38 dece ženskog pola. Ove rezultate potvrđuju i kvalitativni podaci, odnosno izjave majki, koje su navodile da su i dečaci i devojčice pokazivali različite vrste internalizujućih i eksternalizujućih reakcija na izloženost nasilju, odnosno da određeni tip reakcija nije bio tipičan za pojedini pol. Zbog ranije pominjanog ograničenja u prikupljanju podataka u odnosu na svako pojedinačno dete, nije bilo moguće ukrstiti pol i uzrast/red

rođenja deteta, kao mogući činilac nastajanja razlike u učestalosti određenih ponašanja i posledica po decu, što bi svakako trebalo učiniti u nekom budućem istraživanju ove pojave.

Značajnost razlika između posledica za decu koje su opažene u ranijem periodu i aktuelno

Kao što je u tekstu već pominjano, postoje statistički značajne razlike u učestalosti pojedinih posledica izloženosti dece nasilju koje trpe njihove majke u partnerskom odnosu u odnosu na to da li su majke te posledice opažale u ranijem periodu ili u poslednjih 12 meseci (videti *Tabelu br. 18 u prilogu*). Ove razlike su sistematske prirode i ogledaju se u:

- gotovo četiri puta učestalijem prisustvu *direktnog nasilja prema deci* u poslednjih 12 meseci nego ranije;
- deca su učestalije *fizički povređivana* u poslednjih 12 meseci, čak osam puta češće nego u prethodnom periodu (43% slučajeva);
- deca su aktuelno učestalije bila *fizički agresivnog ponašanja* prema drugima (79% svih slučajeva);
- deca su pokazivala *povučeno, preterano mirno ponašanje* dva puta češće u aktuelnom vremenu nego ranije, u 70% svih slučajeva;
- deca su *verbalno agresivna* u poslednjih 12 meseci skoro pet puta češće nego u ranijem periodu, u 75% svih slučajeva;
- deca *ispituju ili vređaju majku* po uzoru na očevo ponašanje učestalije u aktuelnom periodu nego ranije, ispoljeno u 58% svih slučajeva;
- deca dva puta češće *osećaju strah* od očevog ponašanja u aktuelnom vremenu nego ranije, zastupljeno u 87% svih slučajeva;
- deca osećaju *ljutnju i bes* u odnosu na očevo ponašanje četiri puta češće u poslednjih 12 meseci nego u ranijem periodu, u 84% svih slučajeva;
- aktuelno, deca učestalije osećaju *tugu i neraspoloženje*, u 79% svih slučajeva;
- deca dva puta češće osećaju *napetost i nervozu* u poslednjih 12 meseci nego u ranijem periodu, u 85% svih slučajeva;
- deca aktuelno imaju *slabiju koncentraciju* za školske aktivnosti, u 77% slučajeva u kojima je ova posledica registrovana;
- deca ostvaruju *slabiji školski uspeh* u poslednjih 12 meseci nego u ranijem periodu, u 79% svih slučajeva;

- deca *izbegavaju kontakt sa ocem* koji čini nasilje u aktuelnom vremenu znatno češće nego u ranijem periodu, u 86% svih slučajeva;
- deca se dva puta češće *plaše oca* u aktuelnom vremenu nego ranije – 86% svih slučajeva u kojima se javlja ova reakcija;
- deca *slušaju oca bez pogovora*, u 64% slučajeva u poslednjih 12 meseci, značajno učestalije nego u ranijem periodu;
- deca pokazuje *mržnju prema ocu*, četiri puta češće ispoljeno u aktuelnom periodu nego ranije, odnosno u 83% svih slučajeva.

■ Obraćanje žena ustanovama i organizacijama i traženje podrške i pomoći

Žene iz ovog uzorka pitane su da li su se ikada ranije, kao i u poslednjih 12 meseci, obraćale i tražile pomoć od centra za socijalni rad, predškolske ili školske ustanove koju dete pohađa, od zdravstvene ustanove ili od druge službe/organizacije u zajednici. Nabrojana su im neka od zakonskih ovlašćenja javnih ustanova, relevantna za zaštitu od nasilja u porodičnom kontekstu, a pitane su koju su od navedenih mera i usluga dobile u poslednjih 12 meseci ili ikada ranije.

Centar za socijalni rad u okviru svojih nadležnosti mogao je da koristi različite mere zaštite prava deteta i zaštite od nasilja u porodici. Iz podataka što su ih pružile žene koje preživljavaju nasilje partnera, a koje imaju maloletnu decu, vidljivo je da su se one učestalije obraćale centru za socijalni rad u aktuelnom periodu. To potvrđuje činjenicu da su dugotrajnost nasilja, a moguće i veća učestalost, prisustvo težih oblika nasilja ili težih posledica za decu, uticali da se zatraži pomoć institucija.

U poslednjih 12 meseci, najčešće, jedna trećina žena obraćala se centru za socijalni rad u očekivanju da dobije *mere zaštite od nasilja*. Takođe, svaka četvrta žena tražila je da centar predloži održavanje *ličnog kontakta dece i oca u kontrolisanim uslovima*, ili *pomoć CSR-a u uspostavljanju kontakta sa drugim nadležnim službama*. Svaka peta žena je očekivala da centar za socijalni rad uspostavi *nadzor nad roditeljskim pravima oca*, kao način da se spreči ili umanja izloženost dece nasilju. Ove su mere u ranijem periodu tražene u manjem procentu (videti *Tabelu br. 19*).

Imajući u vidu karakteristike nasilja kojem su ove žene i deca bile/-a izložene/-a, u odnosu na relativno mali procent onih koje su zatražile pomoć centra za socijalni rad, moguće je pretpostaviti da su žene uz lične prepreke (strah, stid, krivica) i nedostatak podrške, imale malo informacija o nadležnostima centra i mogućnostima ovog organa u pružanju zaštite od nasilja u porodici. Iz tog razloga, informacije o ovlašćenjima i uslugama centra za socijalni rad u oblasti porodičnopravne zaštite trebalo bi učiniti dostupnim što širem krugu građana/-ki, posebno ukoliko se u njihovoj svesti aktivnost ove službe vezuje (isključivo) uz pitanja novčane pomoći.

Tabela br. 19: Vrsta pomoći koja je tražena od centra za socijalni rad (bili su dostupni višestruki odgovori)

Vrsta pomoći	Ikada ranije		U poslednjih 12 meseci	
	N	%	N	%
Mere zaštite od nasilja	40	23,5	62	36,5
Pomoć u uspostavljanju kontakta sa drugim službama	27	15,9	40	23,5
Nadzor nad roditeljskim pravom oca	18	10,6	37	21,8
Kontrolisano viđanje dece za oca	13	7,6	42	24,7

U izjavama žena navodi se da su se centru za socijalni rad obraćale *tražeći* savetodavnu pomoć u vezi sa nasiljem ili zbog problema koje imaju sa decom, a najčešće oko pitanja regulisanja kontakta između dece i oca, zbog nemogućnosti da ostvare kontakt sa decom kada napuste nasilnika, ili zbog negativnog uticaja koji otac ima na decu, koji se manifestuje u potkopavanju majčinog autoriteta ili otežavanju održavanja odnosa sa decom. Tražena je materijalna podrška, ili pomoć oko ostvarivanja prava na izdržavanje dece, a posebno pomoć oko smeštaja, jer su bez primanja i mesta za stanovanje bile u nemogućoj životnoj situaciji. Takođe, centri za socijalni rad viđeni su kao službe koje treba da posreduju u komunikaciji sa policijom i drugim službama u zajednici (vrtići, škole, zdravstvene ustanove). Neke žene su imale poverenje isključivo u SOS službu ženske organizacije, gde su pitale za informacije o tome šta mogu da zatraže i dobiju, od koga i

kojim redom. Konsultantkinje beleže razloge za obraćanje žena centrima za socijalni rad:

„Savetovanje sa psihologom u vezi sa nasiljem.“ „Pomoć oko problema sa decom.“ „Sa decom je radio psiholog u prihvatilištu za žrtve nasilja u porodici.“ „Mere zaštite od nasilja; kasnije se razvela i otac je dobio pravo da viđa decu nekoliko puta mesečno bez kontrole.“ „Savet u odnosu na situaciju u kojoj se ona nalazila, kada je bila van kuće i nije mogla da stupi u kontakt s decom nekoliko dana.“

„Želela je podršku u tome da otac ne viđa dete, jer dete ne želi kod oca.“ „Kontrolisano viđanje oca i dece.“ „Tražila je uređenje viđanja deteta sa ocem.“ „Tražila je da dete ne spava kod oca, jer se vraća razdražljiva, ljuta, hladna prema majci, ne želi da priča sa majkom, neprijateljski je nastrojena.“ „Tražila je sina na čuvanje i staranje. Otac je uskraćivao kontakt majke i dece po sudskoj odluci.“ „Tražila je da otac viđa dete (on ga retko uzima).“ „Tražila je redovno isplaćivanje alimentacije.“

„Smeštaj za sebe i dete. Deca su joj oduzeta, jer nije imala stan, ni posao.“ „Pomoć oko smeštaja u sigurnu kuću.“ „Pokušala je u više navrata da dobije nužni smeštaj za sebe i decu.“ „Jednokratnu novčanu pomoć, knjige za decu.“ „Socijalnu pomoć ili posao.“ „Pomoć oko upisa u matične knjige, pri upisu dece u školu i vrtić.“

„Posredovanje u kontaktu sa policijom.“ „Insistirala je da joj CSR pomogne u borbi sa policijom, jer je bivši suprug situiran i uticajan. Želi zabranu prilaska, pre svega.“

„Nije tražila pomoć od CSR-a, već samo od policije i SOS službi.“ „O nasilju je ispirčala samo SOS službi.“ „Javila se SOS telefonu i tražila savetovanje za sledeći korak.“

Upitane da se izjasne o tome *šta su dobile od usluga i mera* koje su tražile i očekivale od centra za socijalni rad žene su izvestile da su ostvarile pravo na viđanje dece sa ocem u kontrolisanim uslovima, mere zaštite od nasilja, pravo na izdržavanje, ali da neke od ovih mera nasilnici ne poštuju. Posredovanjem centra za socijalni rad žene su smeštene u „sigurnu kuću“ ili im je olakšan pristup drugim službama u zajednici. Međutim, mnoge žene su navele da nisu dobile ništa od centra za socijalni rad, odnosno da su oni slučaj evidentirali, ali nisu pružili konkretnu pomoć, ili se na nju i dalje čeka.

Takođe, mnoge govore o tome da im je u centru za socijalni rad savetovano da se „pomire sa mužem“, „da nađu načine da se bolje slažu“, „da mu se vrate“, sve radi „dobrobiti dece“. Neke žene izveštavaju da su u centru za socijalni rad bile osuđivane, da nisu razumeli njihovu situaciju i poziciju, da su postupci procene (po zahtevu suda) trajali dugo. Ozbiljno zabrinjavaju izjave žena da su stručnjaci/-kinje u centru za socijalni rad ignorisali/-e problem nasilja, čak i kada je postojala dokumentacija drugih službi. U nekim slučajevima je fokus stavljan na „zdravstvene probleme“ žene ili njene „slabe roditeljske kapacitete“, što je moglo odgovarati činjeničnom stanju, ali, izdvojeno iz konteksta nasilja kojem je žena bila izložena, imalo je negativne posledice za ženu i njen odnos sa decom, odnosno nije bilo u funkciji zaštite i jačanja njenih kapaciteta. Takvo ponašanje stručnjaka stvaralo je strah kod žena da ne ostanu bez starateljstva nad decom, što se u nekim situacijama i dešavalo. Konsultantkinje beleže:

„Dobila je rešenje od suda da se dete viđa sa ocem u kontrolisanim uslovima u centru za socijalni rad.“ „Dobila je meru viđanja deteta u kontrolisanim uslovima i mere zaštite od nasilja.“ „Dobila je meru nadzora, zabranu prilaska/uznemiravanja za nju i decu i jednokratnu novčanu pomoć.“ „Dobila je meru zabrane prilaska, ali se nasilnik ne pridržava ove mere.“ „Nakon dugo godina suđenja, dobila je izdržavanje, prima materijalnu pomoć.“ „Iako je sud doneo odluku o izdržavanju, otac ne daje ništa.“

„CSR je posredovao prilikom viđanja dece, otac ih je uzimao i vraćao u CSR.“ „CSR je kontaktirao policiju više puta.“ „Socijalna radnica je kontaktirala zdravstveni centar da bi žena dobila lekarsko uverenje.“ „Kontakt i smeštaj u sigurnu kuću i tužbu za razvod.“ „Dok je bila u materinskom domu, tražila je novčanu pomoć od CSR-a – nije dobila.“ „Dobila je podršku i pomoć kako da uspostavi kontakt sa drugim službama koje su neophodne.“ „Savetovanje i jednokratnu materijalnu pomoć.“ „Povremeno dobije jednokratnu pomoć i to je sve.“ „Socijalna radnica ju je poslala kod SOS službe.“

„Tražila je da ga upozore na posledice nasilja, a dobila je dva poziva na pomirenje od strane CSR-a.“ „Dobila je preporuku da pronade način da se bolje slaže sa mužem.“ „Savet glasi da bi trebalo da se pomire za dobrobit dece.“ „Bračno savetovalište ju je uputilo da se 'smire' i da nastave brak zbog dece – pre svega.“ „Ubedili su je da treba da se vrati (bila je prebijena,

sa ozbiljnim povredama, seksualno zlostavljana), jer ima troje dece.“ „Nije baš zadovoljna odlukom centra, smatra da su radnici CSR-a više na strani bivšeg muža, prosledili su je na SOS službu.“

„Evidentirali su nasilje, nisu ništa preduzeli.“ „Evidentirali nasilje. Nije dobila savet u vezi s nasiljem. Odgovor na zahtev za materijalnu pomoć čeka.“ „Muž je pozvan u CSR, ali se nije odazvao na poziv.“ „Dobila je neke informacije, ali je sve ostalo na tome.“ „Prijavljivala je nasilje, tražila smeštaj u sigurnu kuću, izlazili su na teren, posle toga ništa.“

„Osuđivanje i nerazumevanje, još nisu poslali nalaz i mišljenje sudu.“ „U CSR-u ne priznaju nasilje u porodici, uprkos prilaganju povrednih lista.“ „Evidentirali su njene tvrdnje, a poslali su nalaz i mišljenje sudu u kojem se nasilje nad majkom i detetom ne pominje.“ „Upućena je na zdravstvenu ustanovu. U CSR-u su odbacili sumnje na zlostavljanje i usmerili pažnju na njeno roditeljsko ponašanje. Dobila je korektivni nadzor nad vršenjem roditeljskog prava.“ „Ništa, dosije u CSR-u da je 'luda', da se smiri malo i da će joj uzeti dete ako nastavi tako.“ „Korektivni nadzor u jednom navratu. Ponovno interesovanje za predmet nakon što je punomoćnica pisala pritužbu Ministarstvu.“ „Uglavnom ništa.“ „Nije dobila adekvatnu pomoć.“

Ignorisanje očevog nasilnog ponašanja kao faktora nepodobnosti za roditeljsku ulogu, negiranje ili umanjivanje nasilja i okrivljavanje žene vodili su procenama i predlozima sudu koji su prikazivali ženu kao nepodobnog roditelja. Paradoksalno insistiranje centra za socijalni rad na pomirenju i saradnji roditelja oko dece, uz ignorisanje bezbednosnih rizika za ženu i decu što potiču od nasilja koje vrši partner, odnosno otac dece, potpuno iscrpljuje kapacitete žene da se odvoji od nasilnika i izađe iz nasilne situacije, da svoj život usmeri na jačanje vlastitih resursa, zadovoljavanje potreba deteta i popravljavanje štetnih posledica nasilja. Može se zaključiti da pojedini profesionalci u centru za socijalni rad imaju ozbiljan problem u razumevanju paradoksalne prirode zahteva za saradnjom roditelja u situaciji nasilja u partnerskom odnosu, koja proizlazi iz nemogućnosti da se uspostavi reciprocitet uloga i odgovornosti u roditeljstvu, kada postoji disbalans moći koja se zloupotrebljava u nasilju.

U situaciji u kojoj u centrima za socijalni rad ne postoji standardizovan način za utvrđivanje razlike između sukoba i nasilja u partnerskoj relaciji,

standardizovana procedura za procenu rizika za ženu od nasilja kojem je izložena, kao i rizika od izloženosti dece nasilju u roditeljskoj relaciji, uz nejasan standard „najbolji interes deteta“, koji je centar za socijalni rad dužan da poštuje i štiti, i nedostatak jasnih uputstava/instrukcija za preduzimanje odgovarajućih mera, moguće su greške u procenama i propusti u postupcima, koji ženu (a nekada i dete) izlažu dugotrajnom i teškom nasilju. Podaci dobijeni ovim istraživanjem nedvosmisleno potvrđuju da prisustvo većeg broja različitih vrsta i oblika nasilja i duže trajanje nasilja prema ženama ostavlja teže posledice na decu i slabi majčine kapacitete da zaštiti dete. Ovim ženama je neophodna delotvorna i efikasna podrška zajednice, koju centar za socijalni rad mora da organizuje i koordinira, kao svoje zakonsko ovlašćenje i obavezu.²⁰ Na žalost, nasilju kojem su izložena deca u porodičnom kontekstu kada jedan njihov roditelj, najčešće majka, trpi nasilje drugog roditelja, najčešće oca, kao i fenomenu nasilja prema ženama preko dece/zloupotrebom dece, posebni protokoli koji regulišu postupanje zaposlenih u centrima za socijalni rad obratili dužnu pažnju, o čemu će biti diskusije u drugom delu ovog izveštaja.

Predškolske i školske ustanove takođe su mogle ponuditi specifične vrste pomoći deci koja su izložena nasilju u porodici. Majke su pitane da li su od ovih ustanova tražile pomoć, a odgovori potvrđuju da je podrška vaspitno-obrazovnog sistema u ranijem periodu tražena ređe, a da njihovo prisustvo nije značajno ni u aktuelnom periodu (videti *Tabelu br. 20*), kada dete pokazuje više nepovoljnih promena i poteškoća u učenju i socijalnim odnosima sa vršnjacima, koje majke tumače kao posledicu izloženosti nasilju u porodičnom kontekstu. O mogućnosti da se za dete koje ima probleme izradi *individualni plan podrške* ove majke nemaju informaciju, a iz podataka je očigledno da predškolske i školske ustanove nisu samoinicijativno preduzimale ove mere.

²⁰ Zakon o socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik RS*, br. 24/2011.

Tabela br. 20: Vrste pomoći koje su tražene od predškolske i školske ustanove (bili su dostupni višestruki odgovori)

Vrsta pomoći	Ikada ranije		U poslednjih 12 meseci	
	N	%	N	%
Pomoć za decu u učenju	20	11,8	38	22,4
Pomoć u vaspitavanju/ disciplinovanju dece	16	9,4	32	18,8
Pomoć u uspostavljanju odnosa sa drugom decom	9	5,3	22	12,9
Razvoj komunikacijskih veština	6	3,5	10	5,9
Izrada individualnog vaspitnog/ obrazovnog plana za učenika	0	0	2	1,2

Majke su izveštavale da su od predškolskih i osnovnoškolskih ustanova tražile savete, pomoć u praćenju dečjih reakcija (emocija i ponašanja), pomoć u učenju, pravdanju izostanaka, upisu na viši nivo škole, ali i osiguravanje bezbednosti deteta dok boravi u školi u slučajevima kada otac koristi školski prostor za kontakte sa detetom na koje nema pravo. Žene koje su prikrivale situaciju nasilja, zbog sebe ili dece, nisu tražile pomoć ovih službi (kao ni one žene čija deca ne koriste usluge ovih ustanova). Konsultantkinje navode da su žene tražile:

(Vrtići:) „Podršku detetu u socijalizaciji.“ „Pomoć i praćenje ponašanja deteta dok je u vrtiću nakon nasilnih incidenata.“ „Pomoć da se dete upiše u vrtić, ali bezuspešno, zbog nezaposlenosti majke.“ (Škole:) „Korišćeni su saveti školskog pedagoga i psihologa, te psihologa u prihvatilištu za žrtve nasilja.“ „Majka redovno ide kod učitelja i dogovaraju se o obavezama za decu. Deca drugi put idu u prvi razred.“ „Tražila je podršku za mlađeg sina, ukoliko se otac pojavi u školi da ga zaštite, jer dete ne želi da viđa oca.“ „Od direktora, nastavnog i stručnog osoblja i obezbeđenja tražila je garanciju o fizičkoj bezbednosti i zaštiti dece od oca dok su u školi.“ „Tražila je pomoć pri uspostavljanju radnih navika.“ „Pomoć logopeda.“ „Objasnila je razrednim starešinama situaciju u kući i zamolila da prate decu.“ „Tražila je od škole svaku pomoć (besplatan obrok, novac za prevoz,

besplatne ekskurzije).“ „Pomoć pri upisu u srednju školu.“ „Način da opravda izostanke.“

„Nije tražila pomoć – krije situaciju u kući.“ „Deca nisu uključena u obrazovni sistem.“ „Tražila je pomoć, ali je nije dobila.“

Majke su izveštavale o tome *šta su dobile* od vaspitno-obrazovnih ustanova u odnosu na svoje potrebe i zahteve. One navode da su ostvarile saradnju i razumevanje, da su dobile savete i konkretnu pomoć različitog tipa, da su deca dobila podršku, posebno u učenju, kao i savete psihologa, koji su u nekim slučajevima olakšali razumevanje teške porodične situacije, a u nekim dodatno stigmatizovali dete, koje je odbijalo da nastavi tretman. Istovremeno, majke navode da su u vaspitno-obrazovnim ustanovama dobile mnogo saveta koji nisu primenljivi, a u nekim slučajevima naišle i na postupanje direktno suprotno majčinim zahtevima i molbama, ili sudskim presudama u vezi sa održavanjem kontakta oca i deteta.

(Vrtići:) „Saradnju, praćenje i podršku detetu u vrtiću.“ „Vaspitačica iz predškolske ustanove imala je razumevanja.“ „Savet.“ „Razumevanje.“ (Škole:) „Razumevanje i pomoć.“ „Deca su dobila veću pažnju nastavnika, direktora škole.“ „Podršku u roditeljstvu, razumevanje, ali nije sačinjen plan aktivnosti.“ „Podršku – umanjeno plaćanje obaveza prema školi (rekreativna nastava i drugo).“ „Odobrenje od odeljenjskog starešine da dete može da se skloni u zbornicu tokom odmora ili odsustvuje sa časova, ukoliko se nasilni otac pojavi u školi.“ „Dopunske časove za određene predmete.“ „Pomoć u učenju – besplatne časove iz matematike.“ „Učiteljica se uključila (uočila je promene kod deteta) i pomaže oko učenja.“

„Psiholog je razgovarao sa decom.“ „Dete je jednom razgovaralo sa psihologom o razvodu roditelja i novonastaloj situaciji (odlazak majke)– dete je bilo smirenije, majka zadovoljna.“ „Dete je bilo jednom kod psihologa i dalje odbija da ide.“ „Povremene razgovore kod školskog psihologa i stigmatizaciju dece.“

„Uputstvo za rad sa decom koje nije mogla da primeni.“ „Puno saveta koje nije mogla da usvoji.“ „Uglavnom ništa.“ „Izbacili su dete iz škole, navodno zbog izostanaka.“ „Nije dobila ništa, čak su ocu dozvoljavali da viđa decu, iako su znali za sudsku odluku kojom mu je ograničeno viđanje.“ „Obećanje psihologa koje nije održano.“

Imajući u vidu da su obrazovno-vaspitne ustanove od posebne važnosti za razvoj i socijalizaciju dece, kao i mesta na kojima ona mogu dobiti informaciju i podršku, bilo bi nužno da svaka ustanova razvije program prevencije, koji bi obuhvatio različite forme informisanja dece, roditelja i svih zaposlenih, razvijanje konkretnih veština (komunikacija, rešavanje problema, zaštita od nasilja) i povezivanje sa drugim službama u zajednici, onima koje su zadužene za sprečavanje i zaštitu od nasilja (Ministarstvo prosvete, 2007: 6–8), ali i svim onima koje mogu da uključe dete i/ili roditelja u programe kakvima se mogu zadovoljiti druge potrebe, koje su uvek ispreplitane sa potrebom zaštite od nasilja.

Zdravstvene ustanove su ženama mogle pružiti određene usluge za decu, a koje su u vezi sa posledicama izloženosti nasilju. Majke su pitane da li su tražile neku od usluga: savetovanje za dete, savetovanje za sebe u vezi sa roditeljstvom, uverenje o povredama ili uverenje o psihološkom statusu deteta. Kao što prikazuje *Tabela br. 21*, zdravstvene ustanove su zapažene kao relevantne za *savetodavni rad sa decom* u svakom četvrtom slučaju, a manje za *savetodavni rad o roditeljstvu i za podršku ženama*, iako one na nivou primarne zdravstvene zaštite imaju i resurse i odgovornost za ove aktivnosti. Kao i u prethodnim situacijama, potvrđuje se pravilo da je obraćanje zdravstvenim ustanovama bilo učestalije u aktuelnom nego u ranijem periodu.

Tabela br. 21: *Vrste pomoći koje su tražene od zdravstvene ustanove (bili su dostupni višestruki odgovori)*

Vrsta pomoći	Ikada ranije		U poslednjih 12 meseci	
	N	%	N	%
Savetovanje za dete	27	15,9	45	26,5
Savetovanje za majku o roditeljstvu	21	12,4	26	15,3
Uverenje o psihološkom statusu deteta	15	8,8	16	9,4
Uverenje o povredama	5	2,9	11	6,5

Žene izveštavaju da su *tražile* od zdravstvenih ustanova savete i lečenja, preglede specijaliste, uverenja o povredama, ali i smeštaj u bolnicu „dok se ne snađu“, kao i da su uglavnom dobijale tražene usluge. Neke žene nisu tražile pomoć zdravstvenih službi, jer su se plašile da suprug to ne sazna, a neke nisu govorile o nasilju (premda su koristile usluge ovog sistema), ili su bile nezadovoljne pristupom zdravstvenih radnika. Konsultantkinje beleže:

„Tražila je psihologa za decu.“ „Savete kako da pomognu detetu i kako ona da prepozna raspoloženje deteta na osnovu njegovog ponašanja.“ „Išla je u savetovalište za decu i ta služba joj je pomogla da prevaziđe problem.“ „Savet u vezi s lečenjem zavisnosti.“ „Pregled i lečenje kod specijaliste.“ „Pomoć za dvoje dece koja noću piške u krevetu i pomoć logopeda.“ „Uput za dečjeg neuropsihijatra, ali otac nije dozvolio da majka odvede dete. Sada se otac stara o njemu, ali ga nikad nije vodio lekaru. Otac kaže: *Nije moje dete ludo.*“ „Lekarska uverenja kada su bili premlaćeni.“ „Lečenje i smeštaj u bolnicu kao prelazni period dok se ne snađe.“

„Nije tražila pomoć, jer se plaši da muž sazna.“ „Nije se obraćala zdravstvenim ustanovama.“ „Nije zadovoljna pristupom zdravstvene službe.“

Navodeći *šta su dobile* u zdravstvenim ustanovama, većina žena potvrđuje da je dobila traženu pomoć, podršku, ohrabrenje, savet, lečenje ili psihološki tretman za dete. Međutim, neke od njih su upućivane na bolnice i zavode u kojima nije bilo mesta, neke izveštavaju da su dobile samo lekove, ali ne i drugu vrstu podrške i informacija, a nekada su zdravstveni radnici insistirali na rešenjima koja žena u tom trenutku nije mogla da prihvati (npr. razvod). U nekim situacijama očevi su odbijali predloženi tretman za dete i zabranjivali ženi da dete odvodi lekaru, očigledno kontrolišući mogućnost žene da dobije potvrdu o povredama/posledicama nasilja i podršku za izlazak iz nasilja, kao i druge relevantne informacije. U težem položaju su nepismene žene, koje se teško snalaze ili nemaju zdravstveno osiguranje, mada bi ovaj problem trebalo da bude eliminisan novim izmenama Zakona o zdravstvenoj zaštiti²¹ i Zakona o zdravstvenom osiguranju.²² Iz navoda konsultantkinja izdvajamo:

„Lečenje za svoju decu.“ „Traženi pregled.“ „Podršku psihologa doma zdravlja.“ „Potvrdu da dete nema fizičkih povreda, ali je u psihološkoj traumi i dobija psihijatrijski tretman (psihoterapijski rad bez medikamena).“

„Savetovanje (psihologa, psihijatra) za dete.“ „Od dispanzera za zaštitu dece i omladine je dobila adekvatno lečenje, razgovor i savet.“ „Potvrdu o povredama deteta, preporuku za lečenje kod specijaliste.“ „Uverenje o povredama i savet da tuži muža.“ „Dobila je podršku i razumevanje zdravstvene ustanove.“ „Podržavanje i ohrabrenje.“ „Dobila je veliku pomoć od psihologa da bude dobar roditelj detetu.“

„Uput za Zavod za mentalno zdravlje, gde nije primljena.“ „Recepte, upute i ništa drugo.“ „Korisne savete u početku, kasnije ubeđivanja da je neophodno da se razvede, zbog čega više nije posećivala psihologe i pedagoge.“ „Muž se nije složio (sa predlogom lekara), nije odveo dete, nije ni njoj dao da ga vodi.“ „Preporuke o daljem lečenju, ali to nije ostvarivo, jer deca nemaju zdravstvene knjižice.“ „Žena nema mogućnosti da ostvari svoja prava, jer je nepismena i teško se snalazi.“

Imajući u vidu da se izloženost dece nasilju u porodici eksplicitno navodi kao emocionalno zlostavljanje dece u dokumentu koji reguliše postupanje zdravstvenog sistema (Ministarstvo zdravlja, 2009: 11), kao i činjenicu da su zdravstveni radnici i saradnici u jedinstvenoj prilici da efikasno i blagovremeno uoče rizik ili otkriju zlostavljanje, obaveza je svih zaposlenih na svim nivoima zdravstvene zaštite da pokrenu proces pružanja pomoći koji će zaštititi dete i omogućiti mu oporavak i nesmetani dalji razvoj (Ministarstvo zdravlja, 2009: 13). Istovremeno, ova obaveza postoji i u slučaju zaštite žena od nasilja (Ministarstvo zdravlja, 2011). *Primarna prevencija*, koja uključuje edukaciju javnosti, kao i edukaciju roditelja i dece, uspostavlja njihovu saradnju sa relevantnim institucijama, spremnost da se

²¹ Zakon o zdravstvenoj zaštiti, *Službeni glasnik RS*, br. 107/2005, 72/2009 – dr. zakon, 88/2010, 99/2010, 57/2011 i 119/2012: član 11: „Društvena briga za zdravlje, pod jednakim uslovima, na teritoriji Republike ostvaruje se obezbeđivanjem zdravstvene zaštite grupacija stanovništva koje su izložene povećanom riziku obolevanja, zdravstvenom zaštitom lica u vezi sa sprečavanjem, suzbijanjem, ranim otkrivanjem i lečenjem bolesti od većeg socijalno-medicinskog značaja, kao i zdravstvenom zaštitom socijalno ugroženog stanovništva. Zdravstvena zaštita iz stava 1 ovog člana obuhvata: ... 12) *žrtve nasilja u porodici*.“

²² Zakon o zdravstvenom osiguranju, *Službeni glasnik RS*, br. 107/2005, 109/2005 – ispr., 57/2011, 110/2012 – odluka US i 119/2012, članovi 21 i 22: „Osigurancima, u smislu ovog zakona i pod uslovima propisanim ovim zakonom, smatraju se i lica koja pripadaju grupaciji stanovništva koja je izložena povećanom riziku obolevanja, i to: ... 12) *žrtve nasilja u porodici*.“

deluje u svakom pojedinačnom slučaju, edukovano osoblje i odgovornost za postupke, važna je aktivnost zdravstvenog sistema. Kroz *sekundarnu prevenciju* zdravstvene ustanove treba da doprinesu otkrivanju dece i porodica kod kojih postoji povećani rizik od nasilja tako što će organizovati specifični i češći rad sa njima (kroz kontrolne i sistematske preglede dece, posete patronažne sestre, posete majke i dece zdravstvenoj ustanovi, razgovore i savetovanja). Konačno, u okviru *tercijarne prevencije* u zdravstvenom sistemu trebalo bi da se organizuje rad sa žrtvama zlostavljanja, kao i tretman nasilnika, kako bi se zaustavilo aktuelno i sprečilo ponavljanje nasilja i sanirale njegove posledice (Ministarstvo zdravlja, 2009: 17–18).

Međutim, cilj ovog rada ne bi trebalo da bude da se „ako je to ikako moguće, sačuva porodica“, kao što se navodi u Posebnom protokolu (Ministarstvo zdravlja, 2009: 18), već da se spreči dalje nasilje i sačuva *nenasilna porodična jedinica*. Na taj način bi se izbeglo smeštanje dece u institucije ili u alternativne vidove vanporodične nege, praksa koja se pojavila u našem kontekstu u slučajevima kada „roditelj nije bio u mogućnosti da zaštiti dete od nasilja drugog roditelja“, o čemu će biti više reči u drugom delu ovog izveštaja.

Žene su se za pomoć i podršku obraćale i *drugim službama u zajednici*. Sve su pomoć potražile u ženskoj organizaciji, od SOS telefonske službe ili direktno u kontaktu sa konsultantskom i/ili pravnom službom, a u svakom trećem slučaju (38,2%) u poslednjih 12 meseci i sa drugim službama: dnevni boravak za decu iz porodica u riziku, „sigurna kuća“, Crveni krst. Neke žene su iste ili razne usluge tražile više puta u različitim periodima, a neke su se prvi put i jedino obratile ženskoj organizaciji. *Tražile su* podršku, pomoć u rešavanju konkretnih problema, informacije, posredovanje kod drugih službi, pravne usluge, ali i samo „da ih neko sasluša“. Iz beleški konsultantkinja izdvajamo:

„Smeštaj u Sigurnu kuću.“ „Smeštaj i pravnu pomoć da ostvari odštetu za naneti bol, patnju, fizičke povrede.“ „Razgovore podrške.“ „Materijalnu pomoć, dopunske časove, kontakt sa advokatkinjom.“ „Pomoć u hrani, odeći, lekovima.“ „Pomoć oko nastavka školovanja starije dece, kontakt sa psihologom.“ „Kontakt za logopeda i za odlazak u policiju, razgovor sa advokatkinjom.“ „Savet kako da napusti nasilnika.“ „Pomoć pri kontaktu sa

institucijama, podršku, materijalnu pomoć.“ „Pomoć u ostvarivanju prava na alimentaciju za dete.“ „Pokretanje odgovarajućih postupaka, posredovanje kod centra, policije, psihološku pomoć.“ „Tužbu za razvod braka sa merom zaštite od nasilja i uređenje modela viđanja dece.“ „Podnela je zahtev za razvod braka i podelu zajedničke imovine. Proces traje već pet godina.“ „Tražila je prevashodno da je neko sasluša.“ „Pošto se žena prvi put javlja, nije znala šta može da dobije od SOS službe.“ „Tražila je informaciju kome da se obrati kako bi dobila psihološku podršku za nju i dete.“

Žene navode da su u organizacijama kojima su se obratile dobile „sve traženo“, konkretne vidove pomoći, razumevanje informacije kome da se obrate za koju vrstu pomoći, informacije o postupcima i procedurama u institucijama, pokretanje odgovarajućih postupaka, kao i pomoć u pisanju pritužbi na postupke institucija. Treba imati u vidu da su ove izjave uzimane od korisnica usluga ženskih organizacija uz pomoć konsultantkinja, te da su iz tog razloga mogle da budu pristrasne i afirmativnije, ali i da su za ženu koja trpi nasilje „sigurno mesto za razgovor“, pažnja i razumevanje, važni faktori zadovoljstva uslugom, bez obzira na činjenicu kolika su ovlašćenja i moći službe (Ignjatović, 2004b).

Žene su pitane i da li imaju saznanje da se njihovo *dete obraćalo nekoj od službi*, pre njih ili umesto njih. Samo 7 žena (4,1%) reklo je da zna da *je dete i samo tražilo pomoć* od neke službe u zajednici, i to: u po dva slučaja od škole i od nevladine organizacije i u po jednom slučaju od doma zdravlja i od rođaka. Majke imaju saznanje da su deca tražila: zaštitu od nasilja, odvajanje od porodice, razumevanje za situaciju u kojoj se nalaze, pomoć u vezi sa školskim uspehom i podršku i pomoć za sebe i majku.

Uopštavajući iskustva žena u obraćanju službama u zajednici, može se zaključiti da, iako su ispitanice bile u dugom periodu izložene različitim vrstama i oblicima nasilja od strane svojih partnera, čemu su deca takođe bila neposredno ili posredno izložena, što je dovelo do različitih i istovremeno prisutnih štetnih posledica po njihovo ponašanje, osećanja, socijalne relacije, uspeh u školi i zdravlje, one nisu imale dovoljno informacija o merama i uslugama nadležnih službi i, shodno tome, nisu im se obraćale u velikom procentu. Obraćanje institucijama bilo je učestalije (gotovo dva puta) u aktuelnom vremenskom periodu (poslednjih 12 meseci)

u odnosu na raniji vremenski period, delom i kao posledica opažanja češćeg prisustva negativnih promena kod dece. Istovremeno, prema saznanjima majki, deca su se retko samoinicijativno obraćala institucijama u zajednici, uključujući i školske ustanove, koje su deo njihovog svakodnevnog i najbližeg okruženja. To potvrđuje potrebu da se problem nasilja u partnerskom odnosu, kao i u porodici, učini vidljivijim i jasnijim za širu javnost, kako bi se menjali stavovi, a posebno predrasude o njegovim uzrocima, karakteristikama i štetnim posledicama.

Preventivne aktivnosti u zajednici, uključujući primarnu i prevenciju na najranijem uzrastu, u predškolskom i školskom okruženju, kroz redovne i fakultativne aktivnosti, preventivne aktivnosti zdravstvenih i socijalnih službi sa roditeljima i u zajednici, kao i preventivne aktivnosti organizacija civilnog društva, nužne su u promeni svesti, kao i za distribuciju odgovarajućih informacija do svih društvenih grupa, posebno do onih žena koje žive u malim, udaljenim mestima, koje imaju lošije socio-materijalne uslove života ili su pripadnice višestruko diskriminisanih grupa.

Profesionalna znanja, specifična u odnosu na problem nasilja u partnerskom odnosu i posledice koje to nasilje proizvodi na decu, povezana sa profesionalnim ovlašćenjima, postupcima, merama i uslugama, nužna su da bi se obezbedila svrsishodna, delotvorna i efikasna zaštita žrtava nasilja. *Razmena informacija* između službi u zajednici i *zajedničko planiranje* usluga i mera zaštite, u odnosu na ovako složeni problem, za korisnike/-ce koji imaju različite i višestruke pozicije, potrebe i prava, nužna je pretpostavka sveobuhvatnog postupanja, koje vodi zaustavljanju aktuelnog nasilja, sprečavanju budućih nasilnih događaja, sprečavanju zloupotrebe i manipulacije decom od strane nasilnika, ali i sprečavanju iscrpljivanja žene kroz duge i neefikasne institucionalne procese i neadekvatna rešenja, što predstavlja glavnu odgovornost države i javnih službi kojima su poverena ovlašćenja u zaštiti (svih) od nasilja u porodičnom kontekstu.

Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem

5

**DRUGI DEO
IZVEŠTAJA**

5 DRUGI DEO IZVEŠTAJA

■ Mere koje su po službenoj dužnosti preduzeli centri za socijalni rad u zaštiti žena i dece od nasilja u porodici u 2011. godini

U *Porodičnom zakonu Republike Srbije*,²³ u članu 10, u stavu 2, navodi se da „svako ima, u skladu sa zakonom, pravo na zaštitu od nasilja u porodici“. U članu 197 propisano je šta se ima smatrati nasiljem u porodici, u smislu ovog zakona, a u članu 198 propisuju se mere zaštite od nasilja u porodici. U članu 284 navodi se da se postupak u sporu za zaštitu od nasilja u porodici pokreće tužbom koju mogu podneti član porodice prema kojem je nasilje izvršeno, njegov zakonski zastupnik, javni tužilac i *organ starateljstva*.

Porodični zakon takođe propisuje prava deteta i roditeljska prava, ali i nadzor nad vršenjem roditeljskih prava, lišenje i delimično lišenje roditeljskih prava, mere koje mogu biti primenjivane u slučaju zloupotrebe roditeljskih prava ili grubog zanemarivanja dužnosti roditelja. U članu 81, stav 2, tačka 1 određuje se „zloupotreba prava iz sadržaja roditeljskih prava“, između ostalih i ako roditelj „fizički, seksualno i emotivno zlostavlja dete“. Dakle, Centar za socijalni rad – organ starateljstva – u oblasti zaštite od nasilja u porodici, na osnovu Porodičnog zakona, ima ovlašćenja „počev od pokretanja sudskog postupka, pomoći sudu u pribavljanju potrebnih dokaza, dostavljanja nalaza i mišljenja o svrsishodnosti tražene mere, do preduzimanja mere starateljske zaštite, urgentnog zbrinjavanja i preduzimanja drugih mera porodično-pravne i socijalne zaštite. Organ starateljstva ima i ovlašćenja da podnese krivične i prekršajne prijave“ (RZSZ, 2012: 55–56).

²³ Porodični zakon, *Službeni glasnik RS*, br. 18/05.

Izloženost dece nasilju u porodičnom kontekstu najčešće je vezana za nasilje koje čini muški partner – otac ili osoba u svojstvu oca – prema ženskom partneru – majci dece. I kada nasilje nije primarno usmereno na dete, izloženost deteta se smatra „indirektnim nasiljem“ prema detetu. Problem izloženosti dece nasilju u porodičnom kontekstu obrađen je u *Opštem protokolu za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*²⁴ (Vlada RS, 2005), kao i u *Opštem protokolu o postupanju i saradnji ustanova, organa i organizacija u situacijama nasilja nad ženama u porodici i u partnerskom odnosu*²⁵ (Vlada RS, 2012).

U ovom Protokolu se kaže: „Deca se smatraju žrtvama nasilja u porodici, ne samo kada ga direktno trpe, već i kada su izložena nasilju koje jedan član porodice vrši nad drugim članovima kao svedoci. Svedočenje i izloženost nasilju traumatizuje decu, bilo da direktno posmatraju nasilje, ili čuju zvuke, udarce, krike iz neposredne blizine, kada znaju da se nasilje dešava ili se može desiti, odnosno kada naknadno vide posledice nasilja među članovima porodice.“ Dalje se u ovom poglavlju navodi: „... neophodno je obezbediti da se, prilikom pružanja usluga i pomoći žrtvama nasilja u porodici sa decom koja su bila svedoci nasilja, i njihova prava i potrebe obavezno uzmu u obzir. ... U ovim slučajevima potrebno je komplementarno primeniti Opšti protokol o zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja.“ (Vlada RS, 2012: 7)

U *Izveštaju o radu centara za socijalni rad u Srbiji u 2011. godini* (RZSZ, 2012: 56) konstatuje se da je u odnosu na 2006. godinu, kada je počela primena Porodičnog zakona, za dva i po puta uvećan broj evidentiranih žrtava nasilja u porodičnom kontekstu. U 2011. godini u svim CSR-ima evidentirana je *8.481 žrtva nasilja u 3.772 porodice*, od čega *3.392 dece žrtava*, što čini 39,9% ukupnog broja žrtava. Treba primetiti da se broj porodica u kojima je registrovano nasilje u 2011. godini u odnosu na prethodnu godinu smanjio za čak 1.845 (smanjenje od 32,8%), iako se broj evidentiranih žrtava povećao, što ukazuje da se u većem broju registruju „indirektno žrtve nasilja“. Ukupno smanjenje evidentiranih porodica sa problemom nasilja i eventualni uzroci za ovu pojavu ne komentarišu se u *Izveštaju*.

²⁴ U definiciji emocionalne zloupotrebe: „izlaganje (deteta) traumatskim događajima i okolnostima (npr. porodično nasilje)...“

²⁵ Poglavlje 6. *Dete i drugi posebno osetljivi članovi porodice svedoci nasilja nad ženama u porodici i u partnerskom odnosu*.

Istovremeno, u posebnom poglavlju ovog *Izveštaja* – 2.5.3. *Deca žrtve nasilja*, navodi se da je broj dece koja su u CSR evidentirana kao *svedoci nasilja u porodici* u izveštajnom periodu bio 2.324 (RZSZ, 2012: 60), iz čega bi proizašlo da je 1.068 evidentirane dece bilo direktna žrtva nasilja. Svi navedeni brojevi upućuju na zaključak o velikom preklapanju nasilja kojem su izložene žene sa nasiljem (direktnim i indirektnim) prema maloletnoj deci. Iako se ova pojava ne komentariše u *Izveštaju* Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu, jasno je da postoji nužna potreba za sveobuhvatnom procenom situacije i potreba korisnika/-ca, kao i za sveobuhvatnim i specifičnim planom mera i usluga organa starateljstva u ovim složenim situacijama.

U istom *Izveštaju* navodi da su svi CSR u Srbiji tokom 2011. godine *po službenoj dužnosti* pokrenuli postupak za izricanje mere zaštite od nasilja u porodici (samo) u *294 slučaja* (RZSZ, 2012: 58). To bi, na osnovu gore pominjanih brojeva o evidentiranim slučajevima nasilja u porodici, značilo da su CSR-i ovu meru, čija je prevashodna uloga da spreči buduća dešavanja nasilnih događaja, primenili samo u 7,8% porodica u kojima je identifikovano i evidentirano nasilje. Istovremeno, CSR-i u Srbiji su tokom 2011. godine registrovali da je izrečeno *787 mera zaštite od nasilja u porodici*, ali se na osnovu ovog broja ne može izvesti zaključak o broju postupaka (presuda) i broju lica koja su ovim merama zaštićena, što otežava uvid u to koliko je žrtava nasilja u porodici dobilo zaštitu na ovaj način, u odnosu na ukupni broj žrtava, odnosno porodica u kojima je registrovano nasilje²⁶ (RZSZ, 2012: 59).

Imajući u vidu preklapanje postojanja nasilja prema ženama i nasilja (direktnog i indirektnog) prema deci, kao i nadležnosti CSR-a – organa starateljstva – bilo je nužno ispitati sa više detalja postupanje CSR-a po službenoj dužnosti u ovim situacijama. *Upitnik* koji je konstruisao AŽC u saradnji sa Mrežom Žene protiv nasilja da bi na pregledan i uniformni način došao do ovih informacija (na osnovu *Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja*)²⁷ poslat je u 15 gradova i opština²⁸ i sadržao je sledeća pitanja:

²⁶ Nemoguće je izračunati koliko je žrtava obuhvaćeno ovim postupcima, pa tako ni odnos između broja postupaka i broja zaštićenih žrtava ili broja postupaka i broja i vrste mera zaštite, zbog načina na koji RZSZ prikazuje podatke o merama zaštite.

- broj registrovanih slučajeva nasilja u porodici u CSR-ima u 2011. godini, uključujući broj žena koje su registrovane kao žrtve ovog nasilja i broj žena koje su imale maloletnu decu, a registrovane su kao žrtve nasilja;
- mere nadzora (i prema kome) koje je u istoj godini preduzeo CSR u slučajevima u kojima su žrtve nasilja u porodici bile žene sa maloletnom decom;
- mere lišenja i delimičnog lišenja roditeljskih prava (i prema kome) koje je u istoj godini preduzeo CSR u slučajevima u kojima su žrtve nasilja u porodici bile žene koje imaju maloletnu decu;
- broj predloga za samostalno vršenje roditeljskih prava i broj predloga za održavanje ličnih kontakata deteta sa roditeljem u kontrolisanim uslovima u slučajevima u kojima su žrtve nasilja u porodici bile žene koje imaju maloletnu decu;
- broj i vrsta mera zaštite od nasilja u porodici koje su određene u slučaj. nasilja u porodici gde su žrtve bile žene koje imaju maloletnu decu, i ko je pokrenuo postupak;
- broj i vrsta odobrenih materijalnih pomoći za žene koje su žrtve nasilja u porodici i imaju maloletnu decu;
- broj konferencija slučaja koje su održane radi planiranja mera zaštite i saradnje sa organizacijama i ustanovama u zajednici (posebno sa obrazovno-vaspitnim ustanovama i lokalnim nevladinim organizacijama).

Najpre treba konstatovati da evidencije koje se trenutno vode u CSR u Srbiji *ne omogućavaju* da se (automatski) ukrste podaci različite prirode, što svakako predstavlja veliki problem, ne samo za izveštavanje, već i za sagledanje karakteristika fenomena i praćenje reakcija sistema. Na osnovu dobijenih opštih podataka o broju žrtava tokom 2011. godine u ovih 26 CSR-a²⁹ registrovana su 2.604 slučaja nasilja u porodici. Žene kao žrtve

²⁷ Službeni glasnik RS, br. 120/04.

²⁸ Kruševac, Bačka Topola, Vršac, Smederevska Palanka, Novi Pazar, Novi Sad, Novi Bečej, Kraljevo, Kragujevac, Niš, Vlasotince (i Crna Trava), Vranje i Beograd (odgovore je poslalo 11 odeljenja Gradskog CSR-a: Zemun, Palilula, Stari grad, Surčin, Barajevo, Savski Venac, Lazarevac, Sopot, Rakovica, Vračar i Čukarica); izbor opština i gradova se poklapa sa mestima u kojima deluju ženske nevladine organizacije koje su učestvovala u prikupljanju podataka od žena (prvi deo istraživanja).

²⁹ Gradski centar za socijalni rad Beograd ima 17 odeljenja, te je svako od njih brojano kao CSR – otuda 26 CSR-a.

nasilja identifikovane su u 1.391 slučaju (52,2% svih registrovanih slučajeva nasilja u porodici), a žene koje imaju maloletnu decu u 1.071 slučaju (44% svih i 83,2% slučajeva u kojima su žene identifikovane kao žrtve nasilja u porodici). Odnosi između pojedinih kategorija žrtava nasilja u porodici izračunati su bez podataka iz CSR-a Kruševac i Niš, koji su naveli samo ukupni godišnji broj registrovanih žrtava nasilja u porodici. Dobijeni su i ostali traženi podaci, ali se njihovim sabiranjem i međusobnim poređenjem došlo do zaključka da nisu u dovoljnoj meri valjani i pouzdani, tako da ne mogu biti prikazani ili komentarisani, osim opštih komentara o trendovima.

Iz pregleda pristiglih podataka o ukupnom broju lica koja su identifikovana u 26 CSR-a kao žrtve nasilja u porodici, bez obzira na nepreciznost podataka, moglo se uočiti:

(a) *Neujednačen broj registrovanih slučajeva* nasilja u porodici, koji ne odgovara veličini opštine/grada, što ukazuje da postoje velike razlike u spremnosti CSR-a da identifikuje i/ili utvrdi postojanje nasilja u porodici. Istovremeno, to može da ukaže i na postojanje velikih razlike između opština/gradova u prepoznavanju ove službe od strane građana/građanki kao referentne za ovu vrstu problema, kao i razlike u razmeni informacija o sumnjama i prijavama nasilja u porodici između CSR-a i drugih javnih službi (policija, zdravstvene i obrazovno-vaspitne ustanove), što sve utiče na ukupni broj registrovanih slučajeva nasilja u porodičnom kontekstu u CSR.

(b) *Velike razlike* u odnosu između ukupnog broja registrovanih slučajeva nasilja u porodici i slučajeva u kojima je žrtva nasilja *žena koja ima maloletnu decu*. Izvestan broj CSR-a ima neočekivano mali broj žena koje su žrtve nasilja i imaju maloletnu decu u odnosu na ukupni broj registrovanih žrtava nasilja – ispod proseka za ceo uzorak. Na primer, u Novom Sadu 29,6%, u Novom Pazaru 28,2%, u beogradskoj opštini Čukarica 23%, a u Barajevu 22,7%, u Kraljevu 21,7% ili u Kragujevcu 16,4%. Istovremeno, u drugim CSR-ima iz ovog uzorka više od 50% slučajeva nasilje je učinjeno prema ženama koje imaju maloletnu decu – na primer, u Zemunu čak 94,5%, u Novom Bečeju 86,4%, a u Vlasotincu 84,6%, u Smederevskoj Palanci 72,3%, Lazarevcu 68%, Leskovcu 61,5% ili u beogradskoj opštini Palilula 59,3%. Ovaj odnos nije zavisio od toga da li je u CSR-u registrovan veliki ili mali broj slučajeva nasilja u porodici, a razlika je mogla da nastane na više načina: tako što jedna služba u okviru CSR-a u značajno manjem broju

identifikuje žrtve nasilja u porodici od druge, ili tako što određene žrtve ostaju „neotkrivene“ i „neprepoznate“, bez obzira na to da li su direktne ili indirektno žrtve nasilja. Svakako, bilo bi važno ispitati moguće uzroke za ove razlike.

Ono što se može zaključiti, bez obzira na nedostatak valjanosti i pouzdanost podataka o broju slučajeva nasilja u porodici i broju pokrenutih postupaka za zaštitu, jeste da su ovih 26 CSR-a, kao i svi ostali CSR-i u Srbiji, tokom 2011. godine, *malo koristili svoja javna ovlašćenja* i pokretali postupke po službenoj dužnosti.³⁰

Zabrinjava nas, bez obzira na valjanost i preciznost podataka o merama koje su ovih 26 CSR-a preduzimali, upravo tendencija da se postupci nadzora nad vršenjem roditeljskih prava, kao i postupci delimičnog i potpunog lišenja roditeljskih prava, pokreću *prema majkama ili prema oba roditelja*, iako su majke identifikovane kao žrtve nasilja u porodičnom kontekstu.³¹ Ove mere predstavljaju *dvostruku viktimizaciju žrtve nasilja*, što sigurno povećava strah žena od reakcije CSR-a, kao i izbegavanje da se u ovoj službi otvoreno govori o nasilju i zatraži pomoć, o čemu izveštavaju i žene iz našeg uzorka. Poznato je da se roditeljski kapaciteti žene koje su izložene nasilju sistematski oslabljuju različitim taktikama nasilja koje koristi njen partner. Nasilje i životna pozicija u kojoj se nalazi žena imaju takve karakteristike da je čine neodlučnom i otežavaju joj donošenje odluka u svom i u dečjem najboljem interesu. Međutim, ako se njena roditeljska pozicija ne sagleda u kontekstu nasilja kojem je izložena, u socio-ekonomskom kontekstu koji ograničava resurse, u kontekstu mera socijalne kontrole koje (ni)su primenjene prema učiniocu nasilja, kao i u kontekstu društvene pomoći koja joj stoji na raspolaganju, nije realistično očekivati da će ona lako doneti odluku za izlazak iz nasilja i reuspostaviti roditeljske kompetencije i kapacitete.

³⁰ Postupci za mere zaštite od nasilja u porodici, u našem uzorku od 26 CSR-a, po službenoj dužnosti su pokrenuti u 3,1% registrovanih slučajeva nasilja; u slučaju da su svi postupci pokrenuti za zaštitu žena i njihove maloletne dece, to bi bile mere u tek 7,5% svih registrovanih slučajeva.

³¹ Od CSR-a je zatraženo da navedu podatke o merama *samo u odnosu na slučajeve u kojima je žena identifikovana kao žrtva nasilja i ima bar jedno maloletno dete*, ali je sasvim moguće da su CSR-i navodili podatke o ukupnom broju ovih mera, dakle, *bez ograničenja na korisničku grupu* za koju smo tražile podatke.

O rasprostranjenosti pogrešnog razumevanja problema nasilja prema ženama, ali i nasilja kojem su deca direktno ili indirektno izložena u tim okolnostima, svedoči i podatak iz *Izveštaja o radu centara za socijalni rad u Srbiji u 2011. godini*, u kojem se navodi da je u izveštajnom periodu privremenim zaključkom o obezbeđivanju smeštaja, radi zaštite bezbednosti, iz porodice izmešteno 137 dece, čiji „roditelj nije u mogućnosti da zaštiti dete od zlostavljanja drugog roditelja“ (RZSZ, 2012: 60). U *Izveštaju* nema drugih komentara, osim da je to najzastupljeniji razlog za izmeštanje deteta iz porodice na osnovu ove intervencije.

Imajući u vidu da je ovde reč o drastičnoj intervenciji, koja u konkretnom slučaju bezbednosnog rizika za zdravlje i život deteta može biti opravdana (i u najboljem interesu deteta), ali koja takođe može značiti ozbiljno kršenje prava deteta i nenasilnog roditelja, zbog nečinjenja ili neadekvatne zaštite od nasilja u porodici od strane države, bilo bi važno da je izvestilac razmotrio sledeća pitanja: (a) koliko dugo su ova deca zadržana izvan porodice; (b) koje mere su preduzete da se deca (u najkraćem roku) vrate nenasilnom roditelju, odnosno da se dete i nenasilni roditelj zaštite od nasilja drugog roditelja; (c) koje je mere zaštite CSR preduzimao u prethodnom periodu, pre nego što je doneo odluku da iz bezbednosnih razloga izdvoji dete iz porodice?³²

Ovi podaci su uznemiravajući i zbog mogućnosti da se usled nedostataka postupanja CSR-a po službenoj dužnosti u zaštiti (svih) članova porodice od nasilja, a da bi se izbegao visok bezbednosni rizik za dete, *uspostavi štetna praksa odvajanja dece od nenasilnih roditelja*, koja bi predstavljala sekundarnu viktimizaciju i deteta i nenasilnog roditelja.

Još jedan podatak je privukao našu pažnju sa stanovišta organizovanja sveobuhvatne i specifične zaštite svih žrtava nasilja u porodičnom kontekstu. Ovih 26 CSR-a je tokom 2011. godine organizovano (samo) 129 *konferencija slučajeva* za planiranje mera zaštite od nasilja u porodici u

³² Autonomni ženski centar je zatražio, najpre od Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike, da po službenoj dužnosti izvrši nadzor nad stručnim radom u svim CSR-ima koji su imali ovu intervenciju (u skladu sa Zakonom o socijalnoj zaštiti, čl. 166 i 167), a potom od Zaštitnika građana da po službenoj dužnosti ispita postupanje CSR-a u ovim slučajevima, smatrajući da ovo pitanje zavređuje dodatnu pažnju.

slučajevima kada je kao žrtva identifikovana žena koja ima maloletnu decu , što čini 12% od ukupnog broja identifikovanih slučajeva. To jasno potvrđuje nedostatak sveobuhvatnog, holističkog i koordiniranog odnosa službi u zajednici u planiranju i sprovođenju zaštite od nasilja u porodici, čak i kada su deca direktne i indirektne žrtve nasilja. Na 89 od 129 konferencija slučaja bile su pozvane obrazovno-vaspitne ustanove, a tek u 14 slučajeva lokalne nevladine organizacije (ne samo ženske), što ukazuje da se *resursi zajednice nedovoljno koriste i kada postoje*.

Iz svega navedenog moguće je zaključiti kako je bitno da se u narednom periodu sistem javnih službi suoči sa potrebom dobro organizovanog internog monitorisanja i evaluiranja svog rada, kako bi se uočile dobre prakse, ali i propusti u identifikovanju, proceni, planiranju i zaštiti od nasilja u porodičnom kontekstu. Istovremeno, važno je jačati kapacitete nevladinih organizacija, ne samo za pružanje specifičnih i specijalizovanih usluga za zaštitu žena i dece od nasilja u porodičnom kontekstu, već i za nezavisno praćenje rada javnih službi, kako bi se uticalo da one odgovorno obavljaju poslove koji su im povereni.

6

**DISKUSIJA
REZULTATA**

6 DISKUSIJA REZULTATA

Naše je istraživanje potvrdilo dobro poznatu činjenicu da je nasilje u partnerskom odnosu i u porodici *uvek* nasilje i prema deci. U ovom su uzorku sve žene bile žrtve različitih vrsta nasilja. Većina je istovremeno bila izložena različitim oblicima nasilja, koji su umeli da budu učestali i brutalni, i koja su se nastavljali i po prekidu partnerskog odnosa. Podaci ukazuju da su mnoga deca (76,5%) prisustvovala nasilju roditelja, da su i sama bila izložena nasilju (46%), kao i da su mogla imati saznanja o nasilju i kada nisu prisustvovala događajima (39%). Mnoga deca u dugom vremenskom periodu (više od 10 godina, čak u 55% slučajeva) odrastaju u okolnostima u kojima su njihove majke i ona izložena nasilju.

Deca pokazuju *različite reakcije* na nasilje kojem svedoče. Neka od njih su se aktivno uključila (43%), što predstavlja visok rizik da i sama (slučajno ili namerno) budu povređena (26%), dok su druga deca pobjegla i sklonila se (39%). Situacije nasilja su na različite načine *ugrožavale decu*, uključujući i pretnje očeva da će ubiti njihove majke ako ih one napuste, ili sprečavanje održavanja kontakta sa majkama koje su izašle iz nasilne veze. Deca su napuštala dom sa majkom (42%), ili su u njemu ostajala bez majke, gledala su dolazak policije (32%) ili odvođenje majke u hitnu pomoć (19%). Žene su izvestile o postojanju brojnih *promena* u ponašanju njihove dece, najčešće povučeno i mirno ponašanje (52%), ali i brojne manifestacije razdražljivog, nemirnog, neposlušnog i agresivnog ponašanja.

Strah (63%), napetost i nervoza (56%) predstavljaju dominantna osećanja dece. Slabiji školski učinak (37%) i slaba koncentracija (36%) bile su promene kod jednog broja dece, dok je jedan broj njih pokazivao bolji školski uspeh (11%). Odnos deteta sa ocem ogledao se u strahu (66%), izbegavanju kontakta (43%) i bespogovornoj poslušnosti (33%). Nekoje deci (16%) otac bio model za ponašanje. Kod neke dece su socijalne relacije sa vršnjacima bile redukovane (17%). Izvesna deca su pokazivala agresivno ponašanje (13%), a pojedina su bila žrtve nasilja svojih vršnjaka (7%). Majke su najčešće opažale promene u ishrani (29%), smetnje kod spavanja (28%), noćno mokrenje (20%) i česte glavobolje (11%) kod svoje dece, kao posledicu izloženosti nasilju.

Poređenja radi, podaci o 528 slučajeva nasilja prijavljenih policiji na Novom Zelandu³³ pokazuju rezultate slične našim. Svi nasilnici (osim četiri) bili su muškarci, a u 62% slučajeva žene su imale decu starosti ispod 17 godina. U 58% slučajeva deca su bila prisutna u kući kada je policiji prijavljen nasilni događaj. Tom prilikom ona su u 84% slučajeva videla i čula nasilje koje je izvršeno delovima tela (ruka, noga, pesnica), u 10% slučajeva nasilje u kojem su korišćeni predmeti (fлаše, kaiš, gajtan), u 4% oruđe (nož, sekira) i u 1% slučajeva oružje. Pretnje su obično bile ozbiljne, povredama ili ubistvom. Jedna četvrtina žrtava je izvestila o vidljivim povredama. Univerzalni odgovori dece u ovim situacijama bile su reakcije uznemirenosti i straha. Neka deca su pokušala da pozovu pomoć (6%), pojedina da aktivno zaštite majku (10%), izvesna deca su bila slučajno povređena (16%), a neka su bila primarne žrtve nasilja (3%). U 6% slučajeva deca su svedočila nasilju prema trudnoj majci. Takođe, ova su deca prisutvovala policijskom ispitivanju roditelja, hapšenju i odvođenju nasilnika u policijsku stanicu (93%), odlasku žrtve kod lekara (30%) i odlasku u sklonište (10%) (Maxwell, 1994).

U literaturi se navode brojne teškoće koje mogu imati deca, povezano sa nasiljem u intimnom partnerskom odnosu: teškoće sa spavanjem i jelom u relacijama sa članovima porodice ili vršnjacima, u pažnji, akademskom,

³³ U interventnom „pilot“-projektu, u kojem je za svaku policijsku prijavu nasilja kontaktirana žrtva (telefonom ili odlaskom u kuću), sistematski su prikupljani podaci, a žrtva je usmeravana na usluge.

izvođenju i postignuću, sa depresijom, anksioznošću, agresijom, stavovima naklonjenim nasilju, dugotrajnim problemima u prilagođavanju, niskim samopouzdanjem, posttraumatskim stresnim poremećajem i narušenim fizičkim zdravljem (Israel and Stover, 2009; Levendosky, 2003; Summers, 2006). Istraživanja takođe navode da su efekti svedočenja nasilju veći nego efekti destruktivnog roditeljskog konflikta, mada podaci ne mogu biti direktno poređeni (zbog uticaja različitih moderirajućih varijabli). Rezultati sugerišu da su dečja internalizujuća i eksternalizujuća ponašanja sličnog stepena (kod iste dece mogu se istovremeno javiti ponašanja iz obe grupe), a manje konzistentna evidencija se nalazi za postojanje socijalnih i akademskih problema. Deca svedoci nasilja u relaciji svojih roditelja će pokazati posebno loše rezultate kada su bila izložena i drugim stresorima (na primer, siromaštvo, nasilno okruženje), jer oni mogu imati kumulativni efekt (Kitzmann et al, 2003).

U našem istraživanju su sve identifikovane posledice izloženosti dece nasilju *aktuelno* (u poslednjih 12 meseci) bile zastupljenije, što je motivisalo majčino obraćanje službama i traženje pomoći i podrške. Pokazalo se da *veći broj* različitih formi fizičkog nasilja kojem su majke izložene predstavlja činilac većeg prisustva direktnog nasilja oca prema deci, dečjeg traženja spoljašnje pomoći, kao i većeg straha od oca, veće mržnje prema njemu i slabije koncentracije u školskom kontekstu. Rasprostranjenost različitih oblika psihičkog nasilja prema majci statistički značajno češće dovodi do efekata kao što je fizičko i verbalno uključivanje dece u nasilje, a, sledstveno tome, i učestalije povređivanje dece, ili do suprotne reakcije, bežanja iz nasilja, kao i do učestalijih zdravstvenih smetnji kod dece. *Dužina trajanja* nasilja predstavlja činilac koji je statistički značajno povezan sa razlikom u učestalosti gotovo svih identifikovanih posledica nasilja. Reakcije i posledice nasilja po decu zavise od *uzrasta* deteta. Mlađa deca pokazuju više povučenog i mirnog ponašanja, tuge i neraspoloženja, dok se starija deca više fizički i verbalno uključuju, pokazuju više napetosti i nervoze, ali i promene u socijalnim relacijama. U našem istraživanju nisu se pokazale povezanosti posledica nasilja sa *polom* deteta.

Nalazi drugih studija generalno potvrđuju da dečaci imaju više eksternalizujuće (neprijateljstvo i agresivnost) i mnogo učestalije probleme, a devojčice više internalizujuće probleme (depresija i somatske smetnje). Ima nalaza koji ukazuju da i devojčice, posebno starije, pokazuju više agresivnog

ponašanja. Druge studije takođe potvrđuju da deca različitih godina imaju različite odgovore na svedočenje nasilju. Predškolska deca manifestuju niži od očekivanog rezultata procene self-koncepta, dok starija, školska deca ispoljavaju različite reakcije zavisno od pola (dečaci su agresivniji od devojčica) (Edleson, 1997).

Ispostavlja se da su pol i godine prediktori dva rezultata: dečjih negativnih afekata i problema sa socijalnim kompetencijama, ali je mali broj studija koje porede ove varijable, te je rezultate potrebno uzeti sa rezervom. Istraživanja upućuju na veće efekte kod predškolske dece, posebno devojčica, nego kod starije dece, verovatno zbog manje mogućnosti da razumeju nasilje i manje razvijenih strategija prevladavanja. Još je manji broj studija koje uključuju dečji temperament ili strategije prevladavanja kao moderirajuće varijable (Kitzmann et al, 2003).

U literaturi se konzistentno navodi da duže vreme dešavanja nasilja i izloženosti nasilju više pogađa dečje iskustvo. Aktuelno nasilje ima veći uticaj, a sa protokom vremena uticaj se smanjuje. Više problema imaju deca koja su morala da borave u skloništu, a posebno ako je to bilo više puta. Nalazi potvrđuju da je dečja relacija sa nasilnim ocem konfuzna: dete izražava i naklonost i ozlojeđenost, bol i razočaranje njegovim nasilnim ponašanjem. Detetova relacija sa majkom takođe je identifikovana kao ključni faktor za to kako će dete biti pogođeno usled svedočenja nasilju. Neke studije potvrđuju da majčino mentalno zdravlje može biti negativno povezano sa dečjim iskustvom, ali ima i studija sa suprotnim nalazima. Kada postoji podrška porodice, deca bolje prevazilaze teškoće (Edleson, 1997).

Istraživanja takođe ukazuju da deca u situaciji izloženosti nasilju razvijaju različite *strategije prevladavanja*. Kontrola nad emocijama se uspostavlja „na emocije fokusiranom“ strategijom prevladavanja, čije reakcije podrazumevaju želju da se tokom napada bude što dalje, preokviravanje ili minimizovanje nasilja, opraštanje ocu i odbijanje da se govori o nasilju. „Na problem fokusirane“ strategije prevladavanja uključuju akcije usmerene na promenu događaja, najčešće fizičko distanciranje od događaja ili uplitanje u nasilje. Malo je istraživanja koja pokazuju šta pomaže deci da uspostave i ojačaju strategije prevladavanja (Edleson, 1997).

Istraživanja potvrđuju da je moguće da deca koja su izložena nasilju u porodičnom kontekstu ne ispolje probleme i da pokažu *visoku otpornost* (rezilijentnost).³⁴ Ovi su nalazi doveli do povećanog interesa za dečju rezilijentnost, koja se saglêda kao kombinacija pojedinačnih osobina deteta i resursa iz okoline koji se pojavljuju kada je dete suočeno sa visokorizičnim situacijama. Najčešće pominjani faktori koji mogu da doprinesu zaštiti dece, uprkos rizicima koje nosi nasilje, nalaze se u individualnim karakteristikama deteta (veština rešavanja problema, autonomija, socijalne sposobnosti, bolji osećaj svrhe i stremljenje ka nečemu, samopoštovanje i samoeфикаsnost, proaktivna orijentacija, inicijativa, optimističko razmišljanje i unutrašnja motivacija, dobra samoregulacija ili samokontrola, „laki temperament“, povezan sa otpornošću na stres i drugo), kao i u relacijama sa nenasilnim roditeljem i odnosima sa drugim odraslim osobama u porodici ili izvan nje (autoritativni i proaktivni roditeljski stil,³⁵ doslednost, pokazivanje interesovanja za decu i provođenje vremena sa njima, sigurna roditeljska privrženost i bliske veze sa detetom, porodične snage, podrška šire porodice, veštine nošenja sa problemom i slično) (Summers, 2006). Samers naglašava i važnost školskog okruženja, zajednice i kulturoloških faktora za otpornost dece u situaciji nasilja.

Naše je istraživanje pokazalo da žene koje su izložene nasilju u partnerskoj relaciji imaju *malo informacija* o nadležnostima javnih službi i njihovim mogućnostima u pružanju zaštite od nasilja u porodici. Iako su neke izvestile da su ostvarile tražena prava i dobile željenu uslugu, neke su ostale nezadovoljne, jer ponuđene mere nisu bile delotvorne, odnosno nisu dovele do zaustavljanja nasilja. Posebno je neodgovarajuća intervencija profesionalaca u centru za socijalni rad koji savetuju žene da se „pomire sa mužem“, „da nađu načine da se bolje slažu sa njim“ i „da mu se vrate“, a sve radi „dobrobiti dece“.

³⁴ Rezilijentnost se može definisati kao „uspešno prevazilaženje uprkos nepovoljnim okolnostima“.

³⁵ Autoritativni roditeljski stil se razlikuje od *autoritarnog* roditeljskog stila (zahtevni i direktivni, bez emotivnog odgovora na dečje potrebe) po tome što roditelj pokazuje toplinu, stvara strukturirano okruženje, postavlja granice, pravila i ograničenja i ima realistička očekivanja od dece.

Takođe, neodgovarajuće su reakcije stručnih radnika/-ca kojima se osuđuje žena za situaciju u kojoj se našla, ili se njen problem „samo evidentira“ bez odgovarajuće intervencije. Ozbiljno zabrinjavaju izjave žena da su stručnjaci/-kinje u centru za socijalni rad ignorisali/-e problem nasilja, čak i kada je postojala prijava ili dokumentacija drugih službi. Suštinsko nerazumevanje problema pozicije žene žrtve nasilja ogleda se i u fokusiranju intervencija centra za socijalni rad na „mentalne probleme“ žene ili na njene „slabe roditeljske kapacitete“, izdvojeno iz konteksta nasilja kojem je bila izložena. Ovo je imalo negativne posledice za ženu i njen odnos sa decom, odnosno nije bilo u funkciji zaštite i jačanja njenih kapaciteta. Takvo ponašanje stručnjaka/-inja stvaralo je strah kod žena da ne ostanu bez starateljstva nad decom, što se u nekim situacijama i dešavalo.

Izgleda da u našem kontekstu još ne postoji jasno razumevanje *zašto žena ostaje u nasilnoj relaciji*. Postoji mnogo razloga za psihološku, fizičku i emocionalnu uzdržanost u procesu odlučivanja i sposobnosti da se ode iz nasilne veze. Ponekada je to nisko samopouzdanje, strah, usamljenost, krivica, sramota ili depresivnost. U mnogim situacijama su ključni ekonomski faktori, stambeni problemi i ograničene mogućnosti za podršku porodice i zajednice. Za žene koje su majke ovo pitanje je povezano sa decom.

Očekivanja, a često i pritisci šire porodice, ili kulture i religije, takođe imaju uticaja. Ženino zdravlje, emotivne i socijalne relacije mogu biti značajno oštećene, što otežava odluku. Zlostavljane žene pažljivo procenjuju faktore „za“ i „protiv“ da se porodica zadrži na okupu ili da se odnos okonča (Saenger, 2000). Okončanje odnosa ne mora da znači i završetak nasilja. Izlazak iz nasilne veze obuhvata veliki broj procesa i pre odražava „spiralno“ kretanje,³⁶ iako drugima može izgledati da se žena kreće u „začaranom krugu“. Keli naglašava da svaka žena kroz ovaj proces prolazi na različite načine, „nekada zaprepašujuće brzo, mučno, sporo ili mnogo štošta između“ (Kelly, 2003).

³⁶ To uključuje nekoliko etapa: od pokušaja upravljanja situacijom, iskrivljenja slike realnosti, definisanja zloupotrebe, ponovnog procenjivanja odnosa, do prekidanja odnosa i okončanja nasilja.

Feministička perspektiva naglašava da je iskustvo žrtve nasilja žensko iskustvo (važnost analize roda i moći), ali i zabrinutost za decu, te da bi trebalo razmatrati oba aspekta ovog iskustva, ženinog i dečjeg. Odnos majka–dete u kontekstu nasilja vrlo je složen, a dve značajne studije (McGee, 2000; i: Mullender *et al.* 2002; prema: Lapierre, 2008) pokazale su da deca imaju različite reakcije na majke. Relacija dece sa majkom može da poveća njihovu izloženost nasilju, ali ona mogu i da okrivljavaju majke za razdvajanje porodice ili zato što je dugo trpela nasilje. Mekgi je posebno istakla teškoće koje se javljaju kada deca imitiraju nasilne očeve i nasilno se odnose prema majkama.

Mulender naglašava da je komunikacija majka–dete komplikovana i da je ponekad karakteriše tišina – ne razgovara se o nasilju i iskustvu, jer je to najbolje, najsigurnije, a to obično znači i da će se pogrešno razumeti potrebe i motivacija i jedne i druge strane. Istovremeno, Keli govori da nasilno ponašanje muškaraca može imati dvostruku usmerenost: zloupotreba žene pred detetom ili zlostavljanje deteta pred ženom, tako što žene gledaju ili učestvuju u zlostavljanju dece, kako bi se kontrolisali oboje, i žena i deca. Za neke žene je iskustvo majčinstva direktno povezano sa nasiljem, tako da ne mogu da ga isključe ili razdvoje³⁷ (Kelly, 1994; prema: Lapierre, 2008).

Feminističke autorke potcrtavaju da je važno razumeti teškoće sa kojima se žene susreću u okolnostima društvene definicije majčinstva, koja pred njih stavlja izrazito visoke zahteve, jer to utiče i na njen identitet i na njenu realizaciju uloge majke. Mulender ističe da nije slučajno što zlostavljajući muškarac napada majčinstvo. On zna da je to važan izvor pozitivnog identiteta za ženu, zna da je njoj važna relacija sa decom i da će pokušati da je očuva, iako ona istovremeno može biti izvor opasnosti. Često su očekivanja usmerena na to da žena napusti nasilnog partnera da bi zaštitila decu. Istovremeno, pravo oca³⁸ da kontaktira sa decom postaje i prilika da

³⁷ Na primer, kada je dete rođeno kao posledica silovanja/neželjenih seksualnih odnosa, kada je žena konstantno trudna da bi se na taj način kontrolisala, kada su deca ohrabrivana da budu nasilna prema majci, kada se otvoreno stavljaju na stranu zlostavljača i u sličnim situacijama.

³⁸ Zaboravlja se da detetu pripada pravo da održava lični odnos sa roditeljem, ukoliko taj odnos nije štetan po dete. Kako se nasilni partner obično ne smatra nepodobnim ocem, vrlo je verovatno da će nesmetano i bez ograničenja ostvariti pravo na kontakt sa detetom.

majke budu izložene psihičkom zlostavljanju, pretnjama zastrašivanju (u 60% slučajeva), koja se odnose i na decu (Conroy, 1994). Sistem pred ženu ponekada stavlja nemoguća očekivanja, da napravi „izbor“ između vlastite bezbednosti ili bezbednosti deteta, da napusti porodicu bez dece ili da ostane u porodici i ne zaštiti dete, okrivljavajući je i u jednoj i u drugoj situaciji (Enos, 1996; Ignjatović, 2007).

Pitanje *bezbednosti* (zaštite sigurnosti) žrtve povezano je i sa razumevanjem *osnovnih principa* u organizovanju mera i usluga službi. Bezbednost žrtava je nedvosmisleno prioritet intervencija svih službi, a ona počiva na pouzdanim procenama aktuelnih rizika i pretpostavki o budućem ponašanju nasilnika. Profesionalci/-ke bi trebalo da su osposobljeni da utvrde stepen rizika (preko saglédanja karakteristika ponašanja nasilnika, doživljaja žrtve i karakteristika situacije i okruženja), da povežu bezbednost žrtve sa rizicima od ponavljanja nasilja, da dovedu u vezu rizik za bezbednost žene i dece sa budućim odnosima nasilnog oca sa decom (da identifikuju mogućnosti manipulacije, kontrolisanja žrtve preko dece ili nasilja koje će se preneti na decu), da ustanove indikatore moći/nemoći (lične, ekonomske, društvene, kulturološke) žrtve i nasilnika i indikatore potencijalne zloupotrebe moći (kontrola, izolacija, prinuda), da uspostave vezu između indikatora moći/nemoći i predloga za intervencije, da prepoznaju i imenuju posebno opasna ponašanja nasilnika³⁹ i da pruže podršku žrtvi izradom „sigurnosnog plana“ (Ignjatović, 2011).

Pošto je fokus ove diskusije usmeren na posledice što pogađaju decu izloženu nasilju koje trpe njihove majke, treba apostrofirati važnost adekvatnog *procenjivanja rizika za decu*. Bankroft i Silverman, na osnovu svog bogatog kliničkog iskustva, predlažu model procene rizika koji uključuje i situacije odvajanja žene od nasilnika. Ove rizike je važno imati u vidu i kod procene roditeljske podobnosti za starateljstvo i za predlaganje modela održavanja ličnih odnosa deteta sa ocem, zbog široko rasprostranjene pretpostavke da će se nasilje zaustaviti razdvajanjem

³⁹ Na primer, sa vremenom učestalije i brutalnije nasilje, posedovanje oružja, prethodne (teške) povrede i seksualne zloupotrebe, fizičko i seksualno nasilje u prisustvu dece, visok stepen ljubomore, počinjena druga krivična dela sa elementima nasilja ili bez njih, izloženost visoko stresnim situacijama, zavisnost od psihoaktivnih supstanci, specifične karakteristike ličnosti nasilnika (opsesivnost, posesivnost, preosetljivost, sadizam i druge).

roditelja, odnosno da su deca u manjoj opasnosti kada par više ne živi zajedno. Autori navode listu *potencijalnih izvora* fizičkih i psihičkih povreda dece usled kontakta sa nasilnim ocem, rizik od: izlaganja pretnjama ili nasilnog ponašanja prema majci, podrivanja odnosa između majke i deteta, direktnog nasilja prema deci, prihvatanja očevog nasilnog obrasca ponašanja, strogog i autoritarnog roditeljstva nasilnika, ili suprotno, od zanemarivanja i neodgovornog roditeljstva, manipulacije decom, sprečavanja kontakta dece sa majkom ili otmice dece i rizik od izlaganja dece nasilju u očevim novim partnerskim vezama.

Takođe, ovi autori navode faktore koje bi trebalo uključiti u procenu rizika za dete: intenzitet fizičkog nasilja koje je otac primenjivao prema majci, postojanje fizičkog nasilja prema deci ili dovođenje dece u opasnost dok zlostavlja majku, istorija „prelaženja dečjih granica“ i seksualne zloupotrebe dece, nivo psihološke okrutnosti prema majci ili prema deci, nivo prinudne ili manipulativne kontrole, davanje sebi za pravo i samoljubivost, korišćenje dece „kao oružja“ u podrivanju majčinog roditeljstva, zanemarivanje dece i očevo nedovoljno učestvovanje u roditeljstvu, odbijanje nasilnika da prihvati kraj veze ili odluku žene da započne novu vezu, istorija zloupotrebe psihoaktivne supstance i problema sa mentalnim zdravlje, kao i spremnost oca da oduzme decu od majke. Informacije o stavovima i ponašanjima oca trebalo bi prikupiti iz različitih izvora, jer je verovatno da očevo izveštavanje neće biti dovoljno pouzdano (Bancroft and Silverman, 2006).

Pitanje bezbednosti žrtava je u direktnoj vezi i sa opštim principom zaštite koji naglašava da je fokus (svih) intervencija sistema na *zaustavljanju* aktuelnog nasilja i sprečavanju da se ono ponovi u budućnosti, pa tek onda na preduzimanju svih drugih mera i usluga, specifičnih za svakog člana porodice. Da bi se ovo postiglo, sve intervencije službi treba da uzmu u obzir *nejednakost moći* između žrtve i nasilnika, što je još jedan od opštih principa delovanja u zaštiti žrtve. Naglašavanjem da je za nasilje *odgovoran isključivo* onaj ko ga čini (sa izuzetkom nasilnih akata učinjenih u samoodbrani), potencira se važnost primene mera kontrole, restrikcija i sankcija prema učiniocu nasilja (Ignjatović, 2011).

Treba primetiti da su ovi principi priznati kao organizujuć u delovanju službi u zaštiti žena od nasilja u porodici i u partnerskom odnosu i u našem kontekstu (Vlada RS, 2011: 21), ali i da su nedovoljno razrađeni u posebnim

protokolima koji regulišu postupanje službi. Posebno se primećuje *izostanak* opšteg principa zaštite koji naglašava da se *bezbednost i dobrobit deteta postiže kroz osiguravanje bezbednosti i podršku autonomiji nenasilnom roditelju*, u pravilima koja regulišu postupanje centra za socijalni rad (Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, 2013).

I pored toga što istraživanja navode probleme majki koje su žrtve nasilja, njihove smanjene kapacitete za odgajanje dece i efekte koje njihovo stanje ima na razvoj dece, ima ispitivanja koja potvrđuju da se njihovo roditeljstvo, uključujući i kažnjavanje dece, ne razlikuje od roditeljstva žena koje nisu zlostavljane (Saunders, 1994; prema: Conroy, 1994). Konroj navodi kako je utisak žena da se svi bave njihovim roditeljstvom, a ne njihovim problemom zlostavljana, i zaključuje da nije dovoljno da se prikaže samo model deficit, već treba da se istraže pozitivne strategije koje su žene razvile u okolnostima nasilja u partnerskom odnosu. Redford i Hester naglašavaju kako naponi žena da se na dnevnoj osnovi odupru nasilju i da budu majke nisu dovoljno istraženi, kao i da buduće napore treba usmeriti na to da se radi sa majkama, u susret potrebama dece. Nasilje stvara okruženje u kojem je teško ostvariti ulogu „dovoljno dobre majke“, ali perspektiva koja uključuje odsustvo okrivljavanja žene i više praktične podrške, a fokus stavlja na odgovornost nasilnog muškarca, pokazuje da je najbolji način da se zaštiti dete delovanje kroz zaštitu i podršku njegovoj majci (Redford & Hester, 2001; prema: Lapierre, 2008).

I Mullender navodi da se interesi žena i dece mogu sukobiti, ali je, osim kada je to očigledno i predstavlja nerešiv slučaj, najefikasniji i najekonomičniji način da se pomogne deci to da se shvati šta se dešava njihovoj majci i da se radi u savezu sa njom (Mullender & Morley, 1994; prema: Lapierre, 2008). Ove ideje mogu da pomognu stručnim radnicima u centrima za socijalni rad da kreiraju bolje programe podrške, a posebno da preispitaju vlastite stavove o majčinstvu.

Intervencije javnih službi trebalo bi da uzmu u obzir da je majčinstvo faktor u reagovanju na nasilje. Manjak pomoći majkama ima ozbiljne implikacije za nastojanja žena sa decom da napuste svoje nasilne partnere. One često imaju ozbiljan problem da stave vlastite potrebe ispred potreba svoje dece.⁴⁰ Različiti aspekti identiteta žene nisu nužno kompatibilni i to može biti problem u sagledanju potreba žena i dece u situaciji nasilja i u

određivanju intervencija u najboljem interesu i jednih i drugih (Reid–Cunningham, 2009). U radu sa ženama koje su izložene nasilju u partnerskom odnosu značajne su intervencije koje su usmerene na promenu verovanja žene, na (ponovno) uspostavljanje i održavanje relacija, ponovno otkrivanje sebe i stvaranje mreže podrške i pomoći (Chiara & Scott Tindale, 2008).

U pokušaju da se analizira postupanje centara za socijalni rad na osnovu javnih ovlašćenja, susrele smo se sa preprekama u vezi sa pitanjem *evidentiranja* podataka. Naša je analiza ukazala na veliku neujednačenost u broju registrovanih slučajeva nasilja u porodici u 26 posmatranih centara za socijalni rad, koja ne odgovara odnosnim veličinama opština. Postoje velike razlike u CSR-ima između ukupnog broja registrovanih slučajeva nasilja u porodici i slučajeva u kojima je žrtva žena majka maloletnog deteta. Pokazalo se da evidencije koje se trenutno vode u CSR-ima u Srbiji ne omogućavaju da se ukrste podaci različite prirode u procesu sekundarne analize, što ograničava mogućnost učenja iz iskustva.

Sličan problem u vezi sa evidencijama ustanovljen je i u istraživanju *Nasilje nad decom u Srbiji* (UNICEF, 2012: 31). U ovom izveštaju se navodi da „postoji utisak da se obilje informacija dokumentuje, ali da to ne prati sekundarna analiza“, kao i da „Ministarstvo rada i socijalne politike razvija novi softver za praćenje pružanja socijalne pomoći i usluga i očekuje se da će to promeniti situaciju“. Takođe, naglašava se da „svaki sektor (zdravstvo, obrazovanje, socijalne usluge, policija) koristi različite kategorizacije i različite tipove podataka za beleženje slučajeva nasilja nad decom, pa je stoga međusektorsko poređenje podataka veoma otežano, ako ne i u potpunosti nemoguće. Ne postoji centralna baza podataka⁴¹ i teško je proceniti rasprostranjenost slučajeva nasilja nad decom u čitavoj zemlji.“, (UNICEF, 2012: 28) Bolji evidencioni obrasci, ujednačena uputstva za prepoznavanje nasilja i beleženje postupanja, kao i elektronske baze podataka koje dozvoljavaju ukrštanje podataka prema različitim svojstvima, omogućili bi bolje poznavanje ovog složenog fenomena i planiranje intervencija zasnovano na podacima.

⁴⁰ Nastoje da sačuvaju odnos dece sa ocem, udobnost okruženja na koje su deca navikla, finansijsku sigurnost, mesto za stanovanje, da obezbede bolje uslove za posebne potrebe deteta, npr. bolesno dete, i slično.

Premda broj evidentiranih žrtava nasilja u porodici, uključujući i broj dece, stalno raste, 26 izabranih CSR-a, kao i drugi CSR-i u Srbiji, *malo koriste svoja javna ovlašćenja* u pokretanju postupaka po službenoj dužnosti. Istovremeno, zabrinjavajuća je praksa pokretanja postupaka nadzora nad vršenjem roditeljskih prava, delimičnog i potpunog lišenja roditeljskih prava, prema majkama (ili prema oba roditelja), iako su majke identifikovane kao žrtve nasilja u porodičnom kontekstu. Takođe je nepoželjna praksa izdvajanja dece iz porodice (bez nenasilnog roditelja) u situacijama kada „roditelj nije u mogućnosti da zaštiti dete od zlostavljanja drugog roditelja“.

I pregled preporuka Zaštitnika građana, koji je postupao po pritužbama na rad centara za socijalni rad, potvrđuje da su ove službe činile propuste koji se ogledaju u „nepreduzimanju mera i aktivnosti propisanih za slučaj sumnje/saznanja o porodičnom nasilju i zlostavljanju i zanemarivanju deteta, neblagovremenom, neefikasnom i neadekvatnom preduzimanju mera i aktivnosti iz nadležnosti organa starateljstva i postupanju suprotno propisima i standardima stručnog rada“ (Preporuka 14-857/12; slično: Preporuka 14-654/11). Ove Preporuke nalažu da CSR „u slučajevima saznanja ili sumnje na porodično nasilje prilagodi svoje postupanje činjenici da je dete koje je prisutno vršenju porodičnog nasilja uvek i bez izuzetka žrtva zlostavljanja i zanemarivanja“.⁴²

U konkretnom slučaju (Preporuka 14-857/12) CSR nije uočio nasilje u porodici prema ženi, mada je ona dala izjavu na zapisnik u kojoj je navela da je partnerskom nasilju izložena od početka bračne zajednice, kao i da je emocionalnom i fizičkom nasilju izložena njena tada trinaestogodišnja ćerka. Iako u obrazloženju svog zaključka CSR navodi da je „partnerski odnos visoko disfunkcionalan“, da je „prisutan disparitet moći unutar

⁴¹ Prvi nama poznat pokušaj da se napravi „centralna“ baza podataka kada je u pitanju nasilja prema ženama u partnerskoj relaciji i u porodičnom kontekstu načinjena je u okviru projekta „Ka sveobuhvatnom sistemu za suzbijanje nasilja nad ženama u AP Vojvodina“, u saradnji AŽC-a i Pokrajinskog sekretarijata za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, 2010. godine, čije se pilotiranje očekuje u 2013. godini u četiri opštine.

⁴² Treba primetiti i da Zaštitnik građana u svojim razmatranjima problema i propusta u postupanju CSR-a i drugih javnih službi problem saględa *jednodimenzionalno*, isključivo sa pozicije povrede prava deteta, ne navodeći eksplicitno povredu prava nenasilnog roditelja, koji je u većini situacija i sâm bio izložen nasilju partnera, i to preko deteta.

porodice bez uporišta u realnim, činjeničnim okolnostima“, obustavljen je dalji rad na zaštiti žene, a ona je „podržana u odluci da raskine disfunkcionalnu zajednicu i informisana o oblicima zaštite koje može dobiti od centra za socijalni rad, suda i nevladinih organizacija“.

Zaštitnik građana u ovom slučaju konstatuje: „Povodom informacija da je dete izloženo psihičkom i fizičkom nasilju oca, kao i da je prisutno očevom nasilju nad majkom, organ starateljstva nije preduzimao nikakve mere, niti aktivnosti.“ Ovaj isti CSR je tri godine kasnije doneo odluku o izricanju mera korektivnog nadzora, a u obrazloženju rešenja navedeno je „da su roditelji [*oba* – primedba autorke] u svoj konflikt [*a ne nasilje oca prema majci i detetu* – primedba autorke] uključili i maloletno dete, ... da usmena upozorenja roditeljima i savetodavni rad nisu dali nikakve rezultate...“.⁴³

Zaštitnik građana zaključuje da je organ starateljstva „delegirao odgovornost za nastale posledice u razvoju deteta na detetove roditelje, u potpunosti zanemarujući činjenicu da nije samo prolongirani roditeljski konflikt uzrok trpljenja deteta, već (pre svega) prolongirani propusti organa starateljstva u čijoj je nadležnosti upravo zaštita deteta od zanemarivanja i zlostavljanja“. On podseća da „sámo izlaganje deteta porodičnom nasilju čini dete žrtvom zlostavljanja i zanemarivanja“, kao i da je „ova činjenica opredelila i način na koji se definiše zlostavljanje i zanemarivanje u relevantnim međunarodnim i domaćim dokumentima, izlaganje deteta traumatskim događajima je[ste] emocionalno zlostavljanje“.⁴⁴

U situacijama kada postoji nasilje prema ženi, a kada nisu razmatrani rizici od kontakata oca sa detetom za bezbednost žene i deteta, insistiranje CSR-a na kontaktima i „roditeljskoj saradnji“ stvara okolnosti koje omogućavaju da se nasilje nastavi, da se pojača i da dovede do teškog povređivanja, ili čak ubistva žene. Broj žena koje su izgubile život od nasilnog partnera u Srbiji

⁴³ Treba primetiti da *imenovanje* pojave može prikriti činjenice i usmeriti na neodgovarajuće intervencije, kao što potvrđuje ovaj slučaj.

⁴⁴ Citira se *Opšti komentar br. 13* Komiteta za prava deteta – Pravo deteta na zaštitu od svih oblika nasilja – kojim Komitet daje pravno tumačenje člana 19 *Konvencije o pravima deteta* i upućuje države potpisnice Konvencije na način na koji se ovo pravo deteta obezbeđuje i štiti.

⁴⁵ Mreža Žene protiv nasilja koja prati medijsko izveštavanje o ubistvima žena registrovala je u 2011. godini četiri, a u 2012. godini šest slučajeva ubistva žene pred njenim detetom, a u jednom slučaju ubistvo žene i deteta.

godinama se ne smanjuje, a sve veći broj dece svedoči ovom ekstremnom nasilju,⁴⁵ što potvrđuje da država, odnosno njene institucije, ne obraća dužnu pažnju na problem nasilja u porodici, posebno na faktore visokog rizika da nasilje eskalira. U jednom slučaju, u kojem je žena ubijena od strane bivšeg partnera u prisustvu svog deteta, Zaštitnik građana je, postupajući po službenoj dužnosti⁴⁶, u obrazloženju zaključka da su Centar za socijalni rad i Policijska uprava načinili propuste u radu, naveo, između ostalog, i ovaj razlog: „... aktivnost Centra za socijalni rad započela je i suštinski je bila usmerena na angažovanje oko zbrinjavanja zajedničkog deteta, a to znači da su preduzete mere imale za cilj da ublaže duboko poremećene odnose među partnerima 'prisiljavajući' ih da kontaktiraju u očuvanju roditeljskih kompetencija“; i dalje: „odsustvo jasno definisanih pravila postupanja doprinelo je i da Centar svoju aktivnost usmeri samo na upućivanje pisanog dopisa (policiji), pri čemu ni tada, kao ni ranije nije sačinjena procena intenziteta nasilja kome je S. izložena, na temelju koje bi izradili predlog mera za njenu zaštitu, koji bi predvideo situaciju i obavezao voditelja slučaja da prisustvuje razgovoru u policiji, odnosno da se S. pruži pravna pomoć i psihosocijalna podrška“ (Preporuka 13-691/11).

Takođe, istraživanje postupanja javnog tužilaštva i suda u predmetima nasilja u porodici u AP Vojvodini pokazalo je da su maloletna lica (deca) identifikovana kao direktne žrtve nasilja u porodici u samo 47 predmeta (7,8% ukupnog broja analiziranih predmeta, 5,6% tužilačkih i 11,2% sudskih). Svi učinioci ovih dela bili su muškarci (biološki otac ili očuh deteta), a više od polovine njih bilo je ranije osuđivano, neki čak za isto krivično delo. Odnos učinilaca prema delu za koje su prijavljeni ogledao se u tome što ne priznaju delo ili osporavaju vezu sa događajem, prebacuju odgovornost na žrtvu, dok oni koji priznaju delo – ili se ne kaju ili izražavaju samo verbalno kajanje. Prema ovoj deci bilo je vršeno zlostavljanje i pre dela za koje je učinilac prijavljen, a neka deca su ranije prisustvovala zlostavljanju drugih članova u porodici. U nešto manje od polovine slučajeva u kojima je zabeleženo ranije zlostavljanje dece, ono je bilo prijavljivano institucijama, a tek u svakom četvrtom postupku, s ciljem zaštite od prethodnog zlostavljanja, vođen je krivični ili prekršajni postupak (Macanović, 2012: 156–157).

⁴⁶ Ali i na osnovu apela koji je uputio Autonomni ženski centar.

Istovremeno, naše istraživanje potvrđuje da su u pružanju usluga žrtvama nasilja, ženama i deci, malo korišćeni *resursi zajednice*. Zdravstvene ustanove su nedovoljno prepoznate kao resurs za savetodavni rad sa decom i ženama, ali i za preventivne aktivnosti u odnosu na decu, roditelje i opštu javnost. Predškolske i školske ustanove su, uz preventivne aktivnosti i ranu intervenciju, od posebnog značaja za podršku deci. Iznenađuje izuzetno mali broj individualnih vaspitno-obrazovnih planova za decu (samo dva), kao i činjenica da su se deca samoinicijativno retko obraćala školskom osoblju za pomoć (samo dva slučaja), iako je školsko okruženje značajan deo njihovog svakodnevnog života. Ustanove i organizacije u zajednici mogu biti značajan faktor podrške oporavku dece i žena, pa je zato je njihovo aktivnije uključivanje od velike važnosti.

Bankroft i Silverman navode da su deci, uz osećaj fizičke i emocionalne bezbednosti u trenutnom okruženju, za oporavak od nasilja potrebni: struktura, granice i predvidljivost, snažne veze sa nenasilnim roditeljem, da se deca ne osećaju odgovorna za bezbednost ili dobrobit odraslih, snažne veze sa sestrama i braćom i kontakt sa ocem u zaštićenim i bezbednim uslovima (Bancroft and Silverman, 2006). Istraživanja potvrđuju efekte psihološkog rada (tretman) sa majkama i decom, posebno na ranom uzrastu, koji omogućava poboljšanje kvaliteta relacije majka–dete i poboljšanje kvaliteta majčinstva.

Majke ponekad ne razgovaraju sa decom o nasilju u partnerskom odnosu zbog straha od štete ili zbog uverenja da su deca još mala da bi primetila nasilje. Rad sa decom i majkom pomaže da se uklone pogrešne percepcije i da se postignu bolje razumevanje i otvorenija komunikacija, jer bolno iskustvo može da se procesuiru u zaštićenim okolnostima. To smanjuje efekte stresa na majku, pomaže deci da uspostave emotivnu regulaciju i da koriguju kognitivnu distorziju, a relacija majka–dete postaje osnova psihološkog zdravlja za oboje (Lieberman, Van Horn, Ghosh Ippen, 2005).⁴⁷

Istovremeno, (pred)školsko okruženje može da stvori više prilika za

⁴⁷ Autonomni ženski centar je u tom cilju, uz saglasnost autorki, preveo slikovnu vežbanku za konsultantkinje, majke i decu u radu protiv nasilja u porodici: *U razgovoru sa mamom*, Hemfris, Tijara, Skambalis i Mulender (2006).

oporavak, ali i za pozitivna iskustva, važna za razvoj detetove strategije prevladavanja i otpornost. Ne samo školska postignuća, već i razni oblici uključivanja u vannastavne aktivnosti, mogu da izgrade osećaj samopouzdanja i tesne veze sa vršnjacima. Vaspitači i nastavnici mogu da imaju pozitivan uticaj na detetov aktuelni život, na otkrivanje njegovih jedinstvenih potencijala, učenje socijalnih veština i izgradnju socijalnih relacija.

I drugi resursi u zajednici, organizacije i odrasli mogu podsticati otpornost dece i pružati mu podršku koju nije dobilo u porodici. Zato su bezbedno okruženje, dostupne socijalne i zdravstvene usluge, prostori za druženje, igru, rekreaciju, sport, kreativne i druge aktivnosti važni, jer mogu pružiti priliku da dete razvija pozitivne prosocijalne odnose sa drugom decom i odraslima (Summer, 2006). Ove bi ustanove i organizacije, kao i zajednica u celini, svojim delovanjem trebalo da smanje negativni uticaj i drugih problema sa kojima se porodica ili dete mogu susresti, kao što je siromaštvo, izolacija, predrasude i diskriminacija zbog različitih svojstava dece i njihovih roditelja.

U pominjanom istraživanju UNICEF-a o reagovanju pružalaca usluga u slučajevima nasilja nad decom takođe se navodi da postoji slaba međusektorska saradnja na lokalnom nivou, što se odnosi i na saradnju sa nevladinim organizacijama: „Multisektorski timovi za zaštitu deteta relativno dobro funkcionišu u svega 15–20% od ukupno 160 opština u Srbiji. U tim opštinama lokalne nevladine organizacije su uključene u tim za zaštitu dece i redovno učestvuju u timskom razmatranju slučajeva, dok je u drugim opštinama takva praksa veoma retka.“ (UNICEF, 2012: 30) Takođe, navodi se da u lokalnim zajednicama nedostaju specifične i dovoljno razvijene usluge preventivnog savetovanja i specijalizovane usluge podrške ranjivoj deci i njihovim porodicama, naročito u seoskim sredinama i manjim gradovima, uprkos tome što Srbija ima relativno dobro razvijenu mrežu socijalnih i zdravstvenih službi (UNICEF, 2012: 31).

Naše istraživanje, međutim, ukazuje na ozbiljniji problem, na *nedostatak osnovnog razumevanja fenomena* nasilja prema ženama i njegovih ključnih karakteristika koje uključuju i specifičnu poziciju dece, kao i na *nedovoljno korišćenje mera za koje CSR ima javna ovlašćenja*. Izbegavanje odgovornosti i nečinjenje zaštite, odnosno prebacivanje odgovornosti za preduzimanje

mera zaštite od nasilja na pojedinca nenasilnog roditelja, nije intencija postojećih zakonskih rešenja. Važno je razumeti da *bez delotvornog zaustavljanja nasilja nema oporavka žrtve*, čak ni uz dostupne „specijalizovane usluge“. Koordinišuća uloga centra za socijalni rad stavlja ovu službu u poziciju da koristi sve resurse zajednice, uključujući nevladine organizacije, posebno one specijalizovane za podršku ženama i deci sa iskustvom muškog nasilja.

Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem

ZAKLJUČCI

ZAKLJUČCI

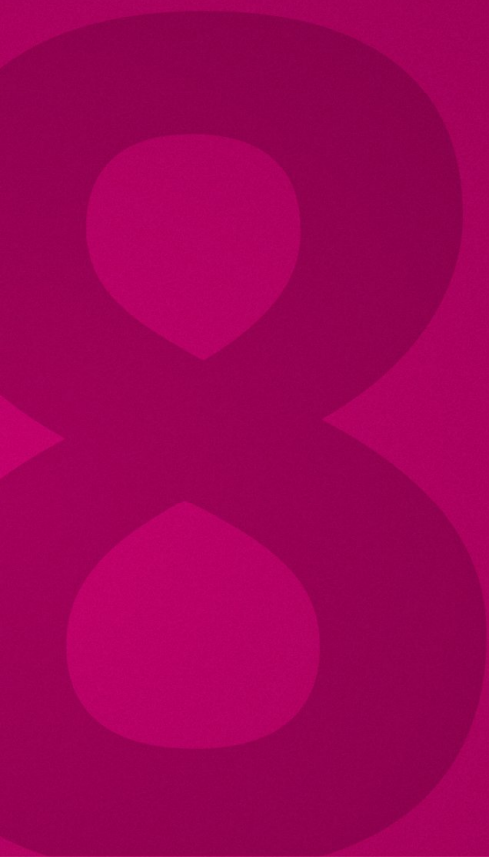
1. Istraživanje je potvrdilo dobro poznatu činjenicu da je nasilje u partnerskom odnosu i u porodici uvek nasilje i prema deci. Podaci ukazuju da mnoga deca u dugom periodu odrastaju u okolnostima u kojima su njihove majke i ona izložena nasilju.

2. Deca pokazuju različite reakcije na nasilje kojem svedoče, a neke od njih predstavljaju visok rizik da i samo dete bude povređeno. Situacije nasilja su na različite načine ugrožavale decu, uključujući i pretnje očeva da će ubiti njihove majke ako ih one napuste ili sprečavanje održavanja kontakta sa majkama koje su izašle iz nasilne veze. Majke su izvestile o postojanju brojnih promena u ponašanju, osećanjima, školskom učinku i ponašanju, odnosu deteta sa ocem i socijalnim relacijama sa vršnjacima, slobodnim aktivnostima i zdravstvenom stanju dece.

3. Sve identifikovane posledice su aktuelno izraženije, što je motivisalo majčino obraćanje službama i traženje pomoći i podrške. Veći broj različitih formi fizičkog i psihičkog nasilja kojem su majke izložene, kao i dužina trajanja nasilja, predstavljaju činioce koji statistički značajno utiču na razlike u učestalosti gotovo svih identifikovanih posledica nasilja. Reakcije i posledice nasilja s obzirom na decu zavise od uzrasta deteta, ali se u ovom istraživanju nisu pokazale distinktivnim u odnosu na pol deteta.

4. Pojedina deca pokazu visoku otpornost (rezilijentnost) uprkos rizicima koje nosi izloženost nasilju u porodičnom kontekstu. Najčešće pominjani faktori koji doprinose zaštiti dece uključuju individualne karakteristike deteta, pozitivne relacije sa nenasilnim roditeljem, dobre odnose sa drugim odraslim osobama, u porodici ili izvan nje. I resursi u zajednici mogu da podstiču otpornost dece i da im pruže podršku koju nisu dobila u porodici.

5. Žene imaju malo informacija o nadležnostima javnih službi i njihovim mogućnostima pružanja zaštite od nasilja u porodici. Iako su neke izvestile da su ostvarile tražena prava i dobile željenu uslugu, pojedine su ostale nezadovoljne, jer ponuđene mere nisu bile delotvorne, odnosno nisu dovele do zaustavljanja nasilja.
6. Posebno su neodgovarajuće intervencije u centru za socijalni rad kojima se žene savetuju da se „pomire sa mužem radi dobrobiti dece“, jer u potpunosti ignorišu bezbednosne rizike od nasilja, kao i moguće dugoročne štetne posledice. Neprikladne su i reakcije osuđivanja žene, ignorisanja nasilja i usmeravanja pažnje na druge probleme i „deficite“ žene kao majke. To uslovljava strah kod žena da ne ostanu bez starateljstva nad decom i smanjuje spremnost da se potraži pomoć javnih službi.
7. Upadljiva je velika neujednačenost u broju registrovanih slučajeva nasilja u porodici u 26 centara za socijalni rad (uzorak u ovom istraživanju), koja ne odgovara veličinama opština. Postoje osetne razlike između ukupnog broja registrovanih slučajeva nasilja u porodici i slučajeva u kojima je žrtva žena majka maloletnog deteta. Pokazalo se da evidencije koje se trenutno vode u centrima za socijalni rad u Srbiji ne omogućavaju da se ukrste podaci različite prirode u procesu sekundarne analize, što ograničava mogućnost učenja iz iskustva.
8. Iako broj evidentiranih žrtava nasilja u porodici, uključujući i decu, stalno raste, centri za socijalni rad u Srbiji, kao i u ovom uzorku, retko koriste svoja javna ovlašćenja u pokretanju postupaka po službenoj dužnosti. Malo su korišćeni resursi zajednice u planiranju i pružanju usluga za žene i decu žrtve nasilja.
9. Istovremeno, zabrinjavajuća je praksa pokretanja postupaka nadzora nad vršenjem roditeljskih prava, delimičnog i potpunog lišenja roditeljskih prava, prema majkama (ili prema oba roditelja), mada su majke identifikovane kao žrtve nasilja u porodičnom kontekstu. Takođe je zabrinjavajuća praksa izdvajanja dece iz porodice (bez nenasilnog roditelja) u situacijama kada „roditelj nije u mogućnosti da zaštiti dete od zlostavljanja drugog roditelja“.

PREPORUKE

PREPORUKE

1. Nužno je promeniti pogrešno razumevanje problema nasilja prema ženama i nasilja kojem su deca direktno ili indirektno izložena u tim okolnostima, kao i razumevanje „roditeljske simetrije“ u kontekstu „rodne asimetrije“ u nasilju u partnerskoj relaciji.
2. Postoji nužna potreba da se unapredi sveobuhvatna procena bezbednosnih rizika za ženu koja je izložena nasilju u partnerskom odnosu, uključujući rizike da se nasilje prenese na decu, ili odvija preko dece, što uvećava rizik da deca postanu direktne žrtve nasilja i stvara brojne štetne posledice za njihov razvoj.
3. Javne službe moraju preuzeti odgovornost za sveobuhvatnu, ali specifičnu (u odnosu na svakoga člana porodice), delotvornu i efikasnu zaštitu od nasilja u porodičnom kontekstu. To podrazumeva da se naglasak javnih službi mora staviti na delotvorne mehanizme kontrole koji sprečavaju učinioca nasilja, a u porodičnom kontekstu to je u pretežnoj većini slučajeva muškarac – partner i otac – da ponavlja nasilje.
4. Intervencije javnih službi trebalo bi da uzmu u obzir da je majčinstvo faktor u reagovanju žene na nasilje. Manjak pomoći majkama ima ozbiljne implikacije za nastojanja žena sa decom da napuste svoje nasilne partnere. Perspektiva koja uključuje odsustvo okrivljavanja žene, pružanje praktične podrške i stavljanje fokusa na odgovornost nasilnog muškarca pokazuje kako je najbolji način da se zaštiti dete delovanje kroz zaštitu i podršku njegovoj majci.

5. Ustanove i organizacije, kao i zajednica u celini, trebalo bi da stvore više prilika za oporavak i za sticanje pozitivnih iskustava, važnih za razvoj detetove strategije prevladavanja i otpornosti. One bi, takođe, svojim delovanjem morale da smanje negativni uticaj drugih problema (siromaštvo, izolacija, predrasude i diskriminacija) sa kojima se porodica ili dete susreću i koji uzrokuju kumulirane štetne efekte.

6. Da bi se postigao stvarni učinak u sprečavanju i zaštiti od nasilja u porodičnom kontekstu, nužan je koordinirani odgovor svih relevantnih aktera u zajednici. To centre za socijalni rad stavlja u ulogu inicijatora koordinacije i zahteva da u ovaj proces uključe sve raspoložive resurse u zajednici, uključujući i ženske nevladine organizacije specijalizovane za pružanje podrške ženama koje su izložene nasilju, i kada je reč o zaštiti dece.

7. Sva ograničenja u ovom prvom, pilot-istraživanju trebalo bi prevazići u budućim ispitivanjima, kako bi se na sveobuhvatan način sagledala ova složena problematika, ali i ustanovili svi nedostaci postojećeg sistema zaštite i podrške svim žrtvama nasilja u Srbiji.

PRILOZI: Značajnost razlika između učestalosti posledica za decu i karakteristika nasilja kojem su bile izložene njihove majke

Tabela br. 12: Značajnost razlika između učestalosti prisustva posledica nasilja za decu i broja oblika fizičkog nasilja (prikazanog u tri kategorije) kojem su izložene njihove majke

Broj oblika fizičkog nasilja prema ženi	%	I kat.	II kat.	III kat.	N = 159
Ispoljeno nasilje prema detetu ikada ranije	NE	77,3	42,5	42,9	$\chi^2 = 15,326$ $p = 0,000$
	DA	22,7	57,5	57,1	
Dete zvalo pomoć	NE	88,6	61,9	64,3	$\chi^2 = 7,329$ $p = 0,026$
	DA	11,4	31	35,7	
Dete tražilo od majke da prijavi supruga/oca	NE	79,5	62,1	60,7	$\chi^2 = 15,114$ $p = 0,004$
	DA	4,5	12,6	36,1	
Dete je fizički agresivno ikada ranije	NE	93,2	80,5	71,4	$\chi^2 = 6,074$ $p = 0,048$
	DA	6,8	19,5	28,6	
Dete je povučeno, mirno u poslednjih 12 meseci	NE	68,2	43,7	46,4	$\chi^2 = 7,298$ $p = 0,026$
	DA	31,8	56,3	53,6	
Dete oseća strah ikada ranije	NE	72,7	49,4	39,3	$\chi^2 = 9,388$ $p = 0,009$
	DA	27,3	50,6	60,7	
Dete oseća strah u poslednjih 12 meseci	NE	50	34,5	14,3	$\chi^2 = 9,612$ $p = 0,008$
	DA	50	65,5	85,7	
Dete oseća tugu/neraspoloženje ikada ranije	NE	79,5	59,8	50	$\chi^2 = 7,613$ $p = 0,022$
	DA	20,5	40,2	50	
Dete oseća tugu/neraspoloženje u poslednjih 12 meseci	NE	68,2	55,2	28,6	$\chi^2 = 10,902$ $p = 0,004$
	DA	31,8	44,8	71,4	
Dete oseća napetost i nervozu u poslednjih 12 meseci	NE	68,2	37,9	28,6	$\chi^2 = 14,377$ $p = 0,001$
	DA	31,8	62,1	71,4	
Dete ima teškoće u učenju i slabiji školski uspeh – ikada ranije	NE	88,6	79,3	64,3	$\chi^2 = 6,169$ $p = 0,046$
	DA	11,4	20,7	35,7	
Dete ima teškoće u učenju i slabiji školski uspeh – u poslednjih 12 meseci	NE	75	65,5	46,4	$\chi^2 = 6,168$ $p = 0,046$
	DA	25	34,5	53,6	
Dete sa plaši oca ikada ranije	NE	70,5	49,4	32,1	$\chi^2 = 10,659$ $p = 0,05$
	DA	29,5	50,6	67,9	
	DA	13,6	31	53,6	

Broj oblika fizičkog nasilja prema ženi	%	I kat.	II kat.	III kat.	N = 159
Dete mrzi oca ikada ranije	NE	93,2	88,5	64,3	$\chi^2 = 12,918$ $p = 0,002$
	DA	6,8	11,5	35,7	
Dete mrzi oca u poslednjih 12 meseci	NE	86,4	69	46,4	$\chi^2 = 13,014$ $p = 0,001$
	DA	13,6	31	53,6	

Tabela br. 13: Značajnost razlika između učestalosti prisustva posledica nasilja prema detetu kada je u nasilju prema ženi upotrebljavano oružje ili oruđe

Posledice po decu	Korišćenje oružja/oruđa			N = 170
		NE	DA	
Dete oseća strah ikada ranije				$\chi^2 = 7,241$ $p = 0,007$
	NE	61,2	38,8	
	DA	36,1	63,9	
Dete ima slabu koncentraciju, rasejanost i nepažnja u vezi sa školskim aktivnostima ikada ranije	NE	83,6	63,9	$\chi^2 = 6,731$ $p = 0,009$
	DA	16,4	36,1	
Dete se plaši oca ikada ranije	NE	58,2	36,1	$\chi^2 = 5,570$ $p = 0,018$
	DA	41,8	63,9	
Promene u zdravstvenom stanju deteta	NE	38,1	19,4	$\chi^2 = 4,375$ $p = 0,036$
	DA	61,9	80,6	

Tabela br. 14: Značajnost razlike između učestalosti posledica nasilja po dete i broja oblika psihičkog nasilja (prikazano u tri kategorije) kojem su izložene žene njihove majke

Broj oblika fizičkog nasilja prema ženi	%	I kat.	II kat.	III kat.	N = 159
Dete se fizički i verbalno uključilo	NE	34,4	33,3	32,3	$\chi^2 = 15,792$ $p = 0,000$
	DA	13,7	24,7	61,6	
Dete pobjeglo, sklonilo se	NE	31	29,8	39,3	$\chi^2 = 6,206$ $p = 0,045$
	DA	14,3	26,5	59,2	
Dete tražilo od majke da napusti partnera/oca	NE	29	30	41	$\chi^2 = 5,864$ $p = 0,053$
	DA	12,1	24,2	63,6	
Dete fizički povređeno ikada ranije	NE	27,9	31,7	40,4	$\chi^2 = 7,455$ $p = 0,024$
	DA	13,8	17,2	69	
Dete fizički agresivno u poslednjih 12 meseci	NE	27,8	33,3	38,9	$\chi^2 = 13,957$ $p = 0,001$
	DA	12	8	80	
Dete oseća strah ikada ranije	NE	26,6	35,4	38	$\chi^2 = 6,579$ $p = 0,037$
	DA	36,4	26,3	51,6	
Dete oseća strah u poslednjih 12 meseci	NE	25,5	40	34,5	$\chi^2 = 7,234$ $p = 0,027$
	DA	24,4	20,5	55,1	
Dete oseća ljutnju i bes u poslednjih 12 meseci	NE	29,9	32,2	37,9	$\chi^2 = 7,829$ $p = 0,020$
	DA	15,2	21,7	63	
Dete oseća napetost i nervozu u poslednjih 12 meseci	NE	34,5	31	34,5	$\chi^2 = 7,344$ $p = 0,025$
	DA	17,3	26,7	56	
Dete oseća mržnju prema ocu u poslednjih 12 meseci	NE	28,9	30,9	40,2	$\chi^2 = 6,229$ $p = 0,044$
	DA	13,9	22,2	63,9	
Promene u zdravstvenom stanju deteta	NE	30,8	36,5	32,7	$\chi^2 = 6,669$ $p = 0,036$
	DA	21	23,5	55,6	

Tabela br. 15: Značajnost razlika između učestalosti različitih posledica nasilja na dete u slučajevima korišćenja psihičkog nasilja: pretnja, kontrola, praćenje i uhođenje

Posledice za decu	Pretnja			N = 170
	%	NE	DA	
Nasilje prema detetu ikada ranije	NE	77,8	49,7	$\chi^2 = 11,465$ $p = 0,003$
	DA	22,2	50,3	
Nasilje prema detetu u poslednjih 12 meseci	NE	81,5	58,7	$\chi^2 = 7,236$ $p = 0,007$
	DA	14,8	41,3	
Dete oseća strah u poslednjih 12 meseci	NE	55,6	32,9	$\chi^2 = 5,046$ $p = 0,025$
	DA	44,4	67,1	
Dete se plaši oca ikada ranije	NE	81,5	48,3	$\chi^2 = 10,082$ $p = 0,001$
	DA	18,5	51,7	
<i>Posledice za decu</i>	Kontrola			N = 170
Dete pobešlo, sklonilo se iz situacije nasilja	%	NE	DA	$\chi^2 = 6,515$ $p = 0,038$
	NE	59,4	57,4	
	DA	34,8	42,6	
Dete oseća strah ikada ranije	NE	66,7	48,5	$\chi^2 = 5,479$ $p = 0,019$
	DA	33,3	51,5	
Dete oseća ljutnju/bes u poslednjih 12 meseci	NE	73,6	58,4	$\chi^2 = 4,311$ $p = 0,038$
	DA	26,1	41,6	
Dete oseća napetost/nervozu u poslednjih 12 meseci	NE	56,5	35,6	$\chi^2 = 7,248$ $p = 0,007$
	DA	43,5	64,4	
Dete fizički povređeno ikada ranije	NE	79,7	62,4	$\chi^2 = 8,358$ $p = 0,015$
	DA	15,9	32,7	
Dete fizički povređeno u poslednjih 12 meseci	NE	88,4	73,3	$\chi^2 = 6,240$ $p = 0,044$
	DA	8,7	25,7	
<i>Posledice za decu</i>	Praćenje/uhođenje			N = 170
Dete povučeno/mirno ponašanje ikada ranije	%	NE	DA	$\chi^2 = 11,314$ $p = 0,001$
	NE	73,2	47,9	
	DA	26,8	52,1	
Dete oseća strah ikada ranije	NE	62,9	46,6	$\chi^2 = 4,495$ $p = 0,034$
	DA	37,1	53,4	
Dete oseća ljutnju/bes u poslednjih 12 meseci	NE	72,2	54,8	$\chi^2 = 5,503$ $p = 0,019$
	DA	27,8	45,2	
Dete oseća tugu, neraspoloženje ikada ranije	NE	71,1	54,8	$\chi^2 = 4,834$ $p = 0,028$
	DA	28,9	45,2	
	DA	58,8	50,9	

Posledice za decu	Pretnje			N = 170
	DA	28,9	45,2	
Dete izbegava kontakt sa ocem u poslednjih 12 meseci	NE	63,9	46,6	$\chi^2 = 5,096$ $p = 0,024$
	DA	36,1	53,4	
Dete se plaši oca u poslednjih 12 meseci	NE	41,2	69,1	$\chi^2 = 5,094$ $p = 0,024$
	DA	58,8	50,9	

Tabela br. 16: Značajnost razlika između učestalosti različitih posledica nasilja na dete u odnosu na dužinu trajanja nasilja prema njegovoj majci

Broj oblika fizičkog nasilja prema ženi	%	I kat.	II kat.	III kat.	N = 159
Prisutno nasilje prema detetu ikada ranije	NE	88	50	37,7	$\chi^2 = 17,594$ $p = 0,000$
	DA	12	50	64,3	
Dete je zvalo pomoć	NE	88	79,3	52,4	$\chi^2 = 13,960$ $p = 0,001$
	DA	12	20,7	47,6	
Dete se fizički i/ili verbalno uključilo	NE	76	59,8	23,8	$\chi^2 = 21,757$ $p = 0,000$
	DA	24	38	73,8	
Dete tražilo od majke da prijavi supruga	NE	68	73,8	50	$\chi^2 = 28,685$ $p = 0,000$
	DA	8	4,3	38,1	
Dete tražilo od majke da napusti supruga	NE	68	68,5	28,6	$\chi^2 = 50,500$ $p = 0,000$
	DA	8	12	66,7	
Dete je fizički agresivno ikada ranije	NE	96	88	61,9	$\chi^2 = 17,366$ $p = 0,000$
	DA	4	12	38,1	
Dete je fizički agresivno u poslednjih 12 meseci	NE	92	77,2	64,3	$\chi^2 = 6,757$ $p = 0,034$
	DA	8	22,8	35,7	
Dete je povučeno/mirno ikada ranije	NE	88	62	50	$\chi^2 = 9,779$ $p = 0,008$
	DA	12	38	50	
Dete je povučeno/mirno u poslednjih 12 meseci	NE	88	43,5	45,2	$\chi^2 = 16,333$ $p = 0,000$
	DA	12	56,5	54,8	
Dete verbalno agresivno ikada ranije	NE	96	87	71,4	$\chi^2 = 8,324$ $p = 0,016$
	DA	4	13	28,6	
Dete verbalno agresivno u poslednjih 12 meseci	NE	92	79,3	59,5	$\chi^2 = 10,354$ $p = 0,006$
	DA	8	20,7	40,5	

Broj oblika fizičkog nasilja prema ženi	%	I kat.	II kat.	III kat.	N = 159
Dete ispituje/vređa majku ikada ranije	NE	100	87	73,8	$\chi^2 = 9,045$ $p = 0,011$
	DA	0	13	26,2	
Dete ispituje/vređa majku u poslednjih 12 meseci	NE	100	87	59,5	$\chi^2 = 21,169$ $p = 0,000$
	DA	0	13	40,5	
Dete oseća strah ikada ranije	NE	84	52,2	40,5	$\chi^2 = 12,277$ $p = 0,002$
	DA	16	47,8	59,5	
Dete oseća strah u poslednjih 12 meseci	NE	60	30,4	31	$\chi^2 = 7,987$ $p = 0,018$
	DA	40	69,6	69	
Dete oseća ljutnju/bes ikada ranije	NE	NE	84	82,6	$\chi^2 = 17,507$ $p = 0,000$
	DA	DA	16	17,4	
Dete oseća ljutnju/bes u poslednjih 12 meseci	NE	88	72,8	35,7	$\chi^2 = 24,244$ $p = 0,000$
	DA	12	27,2	64,3	
Dete oseća tugu/neraspoloženje ikada ranije	NE	76	69,6	42,9	$\chi^2 = 10,870$ $p = 0,004$
	DA	24	30,4	57,1	
Dete oseća tugu/neraspoloženje u poslednjih 12 meseci	NE	80	51,1	45,2	$\chi^2 = 8,418$ $p = 0,015$
	DA	20	48,9	54,8	
Dete oseća napetost i nervozu ikada ranije	NE	88	72,8	47,6	$\chi^2 = 13,703$ $p = 0,001$
	DA	12	27,2	52,4	
Dete oseća napetost i nervozu u poslednjih 12 meseci	NE	72	48,9	19	$\chi^2 = 19,383$ $p = 0,000$
	DA	28	51,1	81	
Dete pokazuje slabu koncentraciju, rasejanost, nepažnju u školi ikada ranije	NE	96	84,8	57,1	$\chi^2 = 18,457$ $p = 0,000$
	DA	4	15,2	42,9	
Dete pokazuje slabu koncentraciju, rasejanost, nepažnju u školi u poslednjih 12 meseci	NE	84	68,5	45,2	$\chi^2 = 11,629$ $p = 0,003$
	DA	16	31,5	54,8	
Dete ima slabiji školski uspeh ikada ranije	NE	96	81,5	57,1	$\chi^2 = 15,670$ $p = 0,000$
	DA	4	18,5	42,9	
Dete ima slabiji školski uspeh u poslednjih 12 meseci	NE	84	66,3	45,2	$\chi^2 = 10,891$ $p = 0,004$
	DA	16	33,7	54,8	
Dete se plaši oca ikada ranije	NE	84	54,3	28,6	$\chi^2 = 19,700$ $p = 0,000$
	DA	16	45,7	71,4	

Broj oblika fizičkog nasilja prema ženi	%	I kat.	II kat.	III kat.	N = 159
Dete se plaši oca u poslednjih 12 meseci	NE	56	31,5	23,8	$\chi^2 = 7,630$ p = 0,022
	DA	44	68,5	76,2	
Dete sluša oca bez pogovora ikada ranije	NE	88	63	45,2	$\chi^2 = 12,253$ p = 0,002
	DA	12	37	54,8	
Dete sluša oca bez pogovora u poslednjih 12 meseci	NE	88	62	64,3	$\chi^2 = 6,146$ p = 0,046
	DA	12	38	35,7	
Dete mrzi oca ikada ranije	NE	100	90,2	66,7	$\chi^2 = 17,943$ p = 0,000
	DA	0	9,8	33,3	
Dete mrzi oca u poslednjih 12 meseci	NE	84	72,8	54,8	$\chi^2 = 7,298$ p = 0,026
	DA	16	27,2	49,2	
Dete pokazuje promene u druženju i slobodnim aktivnostima	NE	84	56,5	31	$\chi^2 = 18,280$ p = 0,000
	DA	16	43,5	69	

Tabela br. 17: Značajnost razlika između učestalosti posledica nasilja na dete u odnosu na uzrasnu kategoriju kojoj dete pripada

Uzrast deteta	%	I kat.	II kat.	III kat.	IV kat.	N = 72
Prisutno nasilje prema detetu ikada ranije	NE	90,3	55	45,5	50	$\chi^2 = 12,722$ p = 0,005
	DA	9,7	45	54,5	50	
Dete se fizički ili verbalno uključuje	NE	100	65	27,3	20	$\chi^2 = 33,675$ p = 0,000
	DA	0	35	72,7	80	
Dete traži od majke da napusti supruga	NE	100	83,3	63,6	50	$\chi^2 = 14,471$ p = 0,002
	DA	0	16,7	36,4	50	
Dete je povučeno/mirno u poslednjih 12 meseci	NE	71	35	27,3	60	$\chi^2 = 9,732$ p = 0,021
	DA	29	65	72,7	40	
Dete je verbalno agresivno u poslednjih 12 meseci	NE	100	80	90,9	50	$\chi^2 = 16,739$ p = 0,001
	DA	0	20	9,1	50	
Dete oseća strah ikada ranije	NE	83,9	75	45,5	50	$\chi^2 = 8,249$ p = 0,041
	DA	16,1	25	54,5	50	
Dete oseća ljutnju/bes u poslednjih 12 meseci	NE	100	60	63,6	40	$\chi^2 = 20,024$ p = 0,000
	DA	0	40	36,4	60	
Dete oseća tugu/neraspoloženje u poslednjih 12 meseci	NE	90,3	50	45,5	70	$\chi^2 = 12,917$ p = 0,005
	DA	9,7	50	54,5	30	
Dete oseća napetost/nervozu u poslednjih 12 meseci	NE	80,6	60	27,3	30	$\chi^2 = 14,130$ p = 0,003
	DA	19,4	40	72,7	70	
Dete ima slabu koncentraciju, rasejanost, nepažnju u školi u poslednjih 12 meseci	NE	96,8	75	54,5	70	$\chi^2 = 11,062$ p = 0,011
	DA	3,2	25	45,5	30	
Dete sluša oca bez pogovora u poslednjih 12 meseci	NE	93,5	55	54,5	70	$\chi^2 = 12,035$ p = 0,007
	DA	6,5	45	45,5	30	
Dete pokazuje promene u druženju i slobodnim aktivnostima	NE	90,3	60	63,6	20	$\chi^2 = 18,388$ p = 0,000
	DA	9,7	40	36,4	80	

Tabela br. 18: Statistički značajne razlike između varijabli koje ukazuju na opažene posledice nasilja ikada ranije i u poslednjih 12 meseci

U poslednjih 12 meseci	Ikada ranije			
	%	NE	DA	
Nasilje prisutno prema deci	NE	83,7	37,2	$\chi^2 = 39,234$ $p = 0,000$
	DA	16,3	61,5	
Dete fizički povređeno	NE	94,9	52,3	$\chi^2 = 69,987$ $p = 0,000$
	DA	5,1	43,2	
Dete fizički agresivno	NE	88,7	20,7	$\chi^2 = 62,845$ $p = 0,000$
	DA	11,3	79,3	
Dete povučeno/mirno	NE	65,1	29,7	$\chi^2 = 20,036$ $p = 0,000$
	DA	34,9	70,3	
Dete verbalno agresivno	NE	85,2	25	$\chi^2 = 45,582$ $p = 0,000$
	DA	14,8	75	
Dete ispituje/vređa majku	NE	87,7	41,7	$\chi^2 = 28,549$ $p = 0,000$
	DA	12,3	58,3	
Dete oseća strah	NE	54,7	13,3	$\chi^2 = 31,009$ $p = 0,000$
	DA	45,3	86,7	
Dete oseća ljutnju/bes	NE	81,7	15,9	$\chi^2 = 61,897$ $p = 0,000$
	DA	18,3	84,1	
Dete oseća tugu/neraspoloženje	NE	70,6	21,3	$\chi^2 = 38,204$ $p = 0,000$
	DA	29,4	78,7	
Dete oseća napetost/nervozu	NE	58,3	14,5	$\chi^2 = 28,840$ $p = 0,000$
	DA	41,7	85,5	
Dete ima slabu koncentraciju za školske aktivnosti	NE	74,8	22,9	$\chi^2 = 32,613$ $p = 0,000$
	DA	25,2	77,1	
Dete ima slab školski uspeh	NE	75,8	21,1	$\chi^2 = 38,110$ $p = 0,000$
	DA	24,2	78,9	
Dete izbegava kontakt sa ocem	NE	68,4	13,5	$\chi^2 = 35,503$ $p = 0,000$
	DA	31,6	86,5	
Dete se plaši oca	NE	51,6	13,9	$\chi^2 = 26,774$ $p = 0,000$
	DA	48,4	86,1	
Dete sluša oca bez pogovora	NE	84,9	35,9	$\chi^2 = 42,935$ $p = 0,000$
	DA	15,1	64,1	
Dete mrzi oca	NE	79,5	16,7	$\chi^2 = 39,136$ $p = 0,000$
	DA	20,5	83,3	

Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem

10

**LITERATURA
I DOKUMENTI**

LITERATURA I DOKUMENTI

Appel, A.E. and G.W. Holden (1998). The co-occurrence of spouse and physical child abuse; A review and appraisal, *Journal of Family Psychology*, 12, 579–599.

Bancroft, L., and J.G. Silverman (2006) Assessing Risk to Children from Batterers, *Quarterly E-Newsletter*, July 2006, ABA Commission on Domestic Violence – Justice and Safety for Victims of Domestic Violence.

Chiara S., R. Scott Tindale (2008). Abuse Characteristics and Coping Resources as Predictors of Problem-Focused Coping Strategies among Battered Women, *Violence Against Women*, Volume 14, Number 4, April 2008, 437–456.

Conroy, K. (1994, Revised: January 1996). Child Witness to Domestic Violence (brief paper), <http://hosting.uaa.alaska.edu/afrhm1/wacan/reports.html>

Davidson, A.H. (1995). Child Abuse and Domestic Violence Legal Connection and Controversies, *Family Law Quarterly*, Vol. 29, No. 2, Summer 1995.

Edleson, J.L. (1997). *Problems Associated with Children's Witnessing of Domestic Violence*. (Rev. 1999). Harrisburg, PA: VAWnet, a project of the National Resource Center on Domestic Violence/Pennsylvania Coalition against Domestic Violence. Retrieved 01/28/2012, from: <http://www.vawnet.org>

Emery, R.E., and L. Laumann-Billings (1998). An overview of the nature, causes, and consequences of abusive family relationships: Toward differentiating maltreatment and violence, *American Psychologist*, 53, 121–135.

Enos, P. (1996). Prosecuting Battered Mothers: State Law's Failure to Protect Battered Women and Abuse Children, *Harvard Women's Law Journal*, Spring 1996.

Eriksson, M. and M. Hester (2001). Violent Men as Good-Enough Fathers? A Look at England and Sweden, *Violence Against Women*, Vol. 7, No. 7, July 2001, 779–798.

Gelles, R.J. (2000). Public Policy for Intimate Violence and Child Maltreatment: A Few Successes, Many False Promises, *University of Missouri at Kansas City Law Review*, Fall 2000, 69, UMKC L. Rev. 25.

Hester, M. (2004). Future Developments: Violence against Women in Europe and East Asia, *Violence Against Women*, Vol. 10, No. 12, 1431–1448.

Hester, M. (2007). *Approaches to effective intervention by the specialised service sector*, European Council Regional Seminar, Skopje, September 2007.

Hester, M. (2009). *Who Does What to Whom? Gender and Domestic Violence Perpetrators*, Bristol: University of Bristol in association with the Northern Rock Foundation.

Ignjatović, T. (2004a). Iz evidencije o nasilju u porodici, u: *Od dobrih namera do dobre prakse*, Autonomni ženski centar, Beograd, 17–32.

Ignjatović, T. (2004b). Iskustva klijentkinja Autonomnog ženskog centra u institucijama, u: *Za život bez straha – izveštaj 2002/2003*, Autonomni ženski centar, Beograd, 8–15.

Ignjatović, T. (2006). Do dobre prakse, u: *Za život bez straha, priručnik 2005/06*, Autonomni ženski centar, Beograd, 47–51.

Ignjatović, T. (2007). Da li su majkama postavljena nerealna očekivanja, u: *Porodično nasilje, empatija i profesionalizam pomagača*, Zbornik radova, XIII oktobarski susreti u socijalnoj zaštiti, Niška Banja, str. 83–91.

Ignjatović, T. (2011). *Nasilje prema ženama u intimnom partnerskom odnosu: Model koordiniranog odgovora zajednice*, Rekonstrukcija ženski fond, Beograd.

Israel, E., and Stover, C. (2009). Intimate Partner Violence, The Role of the Relationship Between Perpetrators and Children Who Witness Violence, *Journal of Interpersonal Violence*, Volume 24, Number 10, October 2009, 1755–1764.

Jugović, A. (2005). Jezik profesije socijalnih radnika, *Socijalna misao*, godina XII, br. 1, 113–138, Beograd.

Keli, L. (2003). *VIP Vodič – Vizija, inovacija i profesionalizam u radu policije u vezi sa nasiljem nad ženama*, Savet Evrope, Kancelarija u Beogradu.

Kitzmann, K.M, et al. (2003). Child Witnesses to Domestic Violence: A Meta-Analytic Review, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Vol. 71, No. 2, 339–352.

Lapierre, S. (2008). Mothering in the context of domestic violence: the pervasiveness of a deficit model of mothering, *Child and Family Social Work 2008*, 13, pp. 454–463.

Levendosky, A.A. and S.A. Graham-Bermann (2002). Behavioral observations of parenting in battered women, *Journal of Family Psychology*, 14, 80–94.

Levendosky, A.A., et. al. (2003). The impact of domestic violence on the maternal-child relationship and preschool-age children's functioning, *Journal of Family Psychology*, 17, 275–287.

Lieberman, A.F., P. Van Horn, Ch. Ghosh Ippen (2005). Toward Evidence-Based Treatment: Child-Parent Psychotherapy with Preschoolers Exposed to Marital Violence, *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 44: 12, 1241–1248.

Lybecker Jensen V. and S.L. Nielsen (2005). *When violence happens every day – a study of male violence against women in intimate relationships*, The Danish Centre for Research on Social Vulnerability and LOKK, Denmark.

Macanović, V. (2012). Deca žrtve nasilja u porodici, u: Jovanović, S., B. Simeunović-Patić i V. Macanović, *Krivičnopravni odgovor na nasilje u porodici u Vojvodini*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, Novi Sad, 103–152.

Margolin, G. and E.B. Gordis (2003). Co-Occurrence Between Marital Aggression and Parents' Child Abuse Potential: The Impact of Cumulative Stress, *Violence and Victims*, Vol. 18, No. 3, June 2003, 243–258.

Reid-Cunningham, A.R. (2009). Parent–Child Relationship and Mother’s Sexual Assault History, *Violence Against Women*, Volume 15, Number 8, August 2009, 920–932.

Renner, L.-M. (2009). Intimate Partner Violence Victimization and Parenting Stress: Assessing the Mediating Role of Depressive Symptoms, *Violence Against Women*, 15(11), 1380–1401.

Saenger, S.A. (2000). Family Violence: A Review of the Dysfunctional Behavior Patterns [The attached paper is an original research project, written December 2000, and was presented at the 19th Annual BPD Conference in November of 2001]. Minnesota Center Against Violence and Abuse.

Stark, E. (1999/2000). A Failure to Protect: Unravelling “The Battered Mother’s Dilemma”, *Western State University Law Review*, 1999/2000.

Stark, E. (2004). The Response of Health Systems to Violence against Women: Lessons Learned and Models of Good Practice, in: *Casualties of Violence – Violence Against Women: An Issue of Health*, Conference Papers, Women’s Aid with support from Department of Health and Children.

Summers, A. (2006). *Children’s Exposure to Domestic Violence*, A Guide to Research and Resources, Permanency Planning for Children Department, National Council of Juvenile and Family Court Judges.

UNICEF (2012). *Nasilje nad decom u Srbiji – Kako poboljšati reagovanje pružalaca usluga u oblasti utvrđivanja, prijavljivanja i upućivanja slučajeva nasilja nad decom*, Beograd.

Venier, R. (2000). Parental Rights and the Best Interests of the Child: Implications of the Adoption and Safe Families Act of 1997 on Domestic Violence Victims’ Rights, *American University Journal of Gender, Social Policy & the Law*, 2000.

Žegarac, N. (2004). *Deca koja čekaju – Izazovi i trendovi profesionalne prakse u zaštiti dece od zlostavljanja*, Save the Children UK, Beogradska kancelarija; Centar za prava deteta, Beograd.

Žegarac, N., M. Brkić (1998). Nasilje u porodici – mogućnosti zaštite i prevencije, u: Milosavljević, M. (red.): *Nasilje nad decom*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 77–127.

Maxwell, G.M. (1994). *Children and Family Violence: The Unnoticed Victims*, Office of the Commissioner for Children, New Zealand
<http://www.mincava.umn.edu/papers/nzreport.htm>

Pulido, M.L, and D. Gupta (2002). Protecting the Child and the Family, Integrating Domestic Violence Screening into a Child Advocacy Center, *Violence Against Women*, Vol. 8, No. 8, August 2002, 917–933.

Dokumenti

Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike (2013). *Posebni protokol o postupanju centra za socijalni rad – organa starateljstva u slučajevima nasilja u porodici i ženama u partnerskim odnosima*, Beograd.

Ministarstvo prosvete (2007). *Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama*, Beograd.

Ministarstvo zdravlja (2009). *Posebni protokol sistema zdravstvene zaštite za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*, Beograd.

Ministarstvo zdravlja (2011). *Posebni protokol Ministarstva zdravlja Republike Srbije za zaštitu i postupanje sa ženama koje su izložene nasilju*, Beograd.

Porodični zakon, *Službeni glasnik RS*, br. 18/05.

Preporuka Zaštitnika građana 13-691/11, del. br. 1289, od 21. 10. 2012; dostupno na:
<http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/2012-02-07-14-03-33>

Preporuka Zaštitnika građana 14-654/11, del. br. 17120, od 3. 8. 2011; dostupno na:
<http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/2012-02-07-14-03-33>

Preporuka Zaštitnika građana 14-857/12, del. br. 6520, od 7. 3. 2013; dostupno na: <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/2012-02-07-14-03-33>

Republički zavod za socijalnu zaštitu (2012). *Izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji u 2011. godini*, Beograd.

Vlada Republike Srbije (2005). *Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*, Beograd.

Vlada Republike Srbije (2011). *Opšti protokol o postupanju i saradnji ustanova, organa i organizacija u situacijama nasilja nad ženama u porodici i u partnerskom odnosu*, Beograd.

Zakon o socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik RS*, br. 24/2011.

Zakon o zdravstvenoj zaštiti, *Službeni glasnik RS*, br. 107/2005, 72/2009 – dr. zakon, 88/2010, 99/2010, 57/2011 i 119/2012.

Zakon o zdravstvenom osiguranju, *Službeni glasnik RS*, br. 107/2005, 109/2005 – ispr., 57/2011, 110/2012 – odluka US i 119/2012.

Izdavač:
Autonomni ženski centar, Beograd

Za izdavača:
Slobodanka Macanović

Štampa:
Štamparija Radunić, Beograd

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.62-053.2
343.54-055.2
364.4-055.5/.7

ИГЊАТОВИЋ, Тања, 1965-

Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem / [Tanja Ignjatović]. - 2. izd. - Beograd : Autonomni ženski centar, 2015 (Beograd : Radunić). - 174 str. : tabele, graf. prikazi ; 21 cm

"Istraživanje 'Posledice koje ima nasilje prema ženama ...' podržano je kroz regionalni projekat 'Zaštita dece od nasilja u Jugoslojnoj Evropi' ---> impresum. - Podatak o autorki preuzet iz kolofona. - Tiraž 500. - Prilozi: str. 157-165. - Summary. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 169-174.

ISBN 978-86-87505-10-0

a) Породично насиље - Деца b) Жртве насиља - Жене - Заштита
c) Жртве
насиља - Деца - Заштита
COBI SS. SR- I D 213338892

*autonomni
ženski
centar*

